

De psychische malaise van de 21^e-eeuwse westerse mens vanuit filosofisch perspectief

door

Robert van Helden

Erasmus Universiteit Rotterdam
25 juli 2016

De psychische malaise van de 21^e-eeuwse westerse mens vanuit filosofisch perspectief

Studie: Erasmus Universiteit Rotterdam
Faculteit der Wijsbegeerte
Master Filosofie

Leerstoelgroep: Wijsgerige Antropologie

Begeleider: dr. G.A.M. Groot

Adviseur: drs. F.H.H. Schaeffer

Student: Robert van Helden

Studentnummer: 409751

Datum: 25 juli 2016

Aantal studiepunten: 18 ECTS

Aantal woorden: 24433

© 2016 Robert van Helden

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd in welke vorm dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de schrijver.

Inhoudsopgave

1	Inleiding	1
1.1	Context.....	1
1.2	Onderzoeksopzet.....	3
1.2.1	<i>Doelstelling</i>	3
1.2.2	<i>Onderzoeksvraag</i>	3
1.2.3	<i>Method</i>	4
1.2.4	<i>Leeswijzer</i>	5
1.3	Definitie van het begrip ‘neoliberalisme’	6
2	Charles Taylor en de malaise van de moderniteit	8
2.1	Inleiding	8
2.2	Het ontstaan van het moderne subject.....	9
2.3	De malaises van de moderniteit	14
2.4	Heelheid en betekenis	18
2.5	Conclusie.....	20
3	Paul Verhaeghe en de neoliberale waanzin	21
3.1	Inleiding	21
3.2	Identiteit en moraal in een meritocratie.....	22
3.3	Autoriteit en macht.....	27
3.4	Conclusie.....	30
4	Ad Verbrugge en het verlies van cultuur.....	33
4.1	Inleiding	33
4.2	Religie, Verlichting en waarden.....	33
4.3	Cultuurverlies.....	35
4.4	Liefde en gemeenschap.....	39
4.5	Conclusie.....	43
5	Depressie, neoliberalisme, authenticiteit en zingeving	45
5.1	Inleiding	45
5.2	Neoliberalisme	47
5.3	Ethiek van authenticiteit.....	50
5.4	Gebrek aan zingeving.....	53
5.5	Conclusie.....	55
6	Conclusie.....	58
	Bibliografie	61

1 Inleiding

Laat een koning helemaal alleen, zonder iets om zijn zinnen te bevredigen of zijn geest bezig te houden en zonder gezelschap en vermaak, geheel en al op zijn gemak over zichzelf nadenken en u zult zien dat een koning zonder verstrooiing een diep ongelukkig mens is.¹

1.1 Context

Als we de bevolkingsonderzoeken moeten geloven gaat het goed met de westerse burger in het algemeen, en de Nederlander in het bijzonder. Volgens het rapport *De sociale staat van Nederland 2013* geeft meer dan 80% van de Nederlanders gedurende het laatste decennium aan gelukkig tot erg gelukkig te zijn.² De tevredenheid met het leven is gestegen van een 7,6 in 2004 tot een 7,8 in 2012/2013 en 2014/2015, wat internationaal gezien erg hoog is.³

Het is echter de vraag in hoeverre deze cijfers een daadwerkelijke realiteit weergeven. Weliswaar leven veel inwoners van West-Europa in ongekende vrijheid en welvaart, maar dat betekent lang niet altijd dat zij ook gelukkig zijn. Veel mensen kunnen het leven nauwelijks aan, wat bijvoorbeeld blijkt uit het explosief toegenomen gebruik van medicijnen tegen angst en depressie en het grote aantal mensen dat niet in staat is (betaalde) arbeid te verrichten. Het aantal zelfdodingen in Nederland stijgt volgens een melding van het CBS in december 2014 al jaren en is nog nooit zo hoog geweest als in 2013.⁴ Deze stijging staat niet op zichzelf. In 2012 kampte 1 op de 10 Nederlanders met depressieve gevoelens, terwijl in 2011 aan bijna één miljoen Nederlanders een door de ziektekostenverzekering vergoed antidepressivum werd verstrekt.⁵ Een ander verontrustend verschijnsel betreft de sterke toename in de afgelopen jaren van het aantal jongeren dat ‘arbeidsongeschikt’ is en daarom (in principe levenslang) een

¹ Blaise Pascal, *Gedachten*, vert. Frank de Graaff (Amsterdam: Uitgeverij Boom, 1997), 61 [§137].

² Rob Bijl et al., eds., *De sociale staat van Nederland 2013* (Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2013), 291.

³ Bijl et al., eds., *De sociale staat van Nederland 2013*, 292; Rob Bijl et al., eds., *De sociale staat van Nederland 2015* (Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2015), 343. De onderzoekers tekenen daarbij aan dat mensen die de tevredenheid ten aanzien van hun leven met een 6 of 7 beoordelen desondanks met flinke problemen kunnen kampen.

⁴ CBS, “Aantal zelfdodingen weer fors gestegen,” <http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/bevolking/publicaties/artikelen/archief/2014/2014-4204-wm.htm> (geraadpleegd 10 mei 2015).

⁵ Gerard Verweij en Marieke Houben-van Hertem, *Depressiviteit en antidepressiva in Nederland*, Bevolkingstrends 2013 (Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek, 2013), 4-5, 8. Opvallend is dat mensen uit de laagste inkomensgroep meer dan twee keer zo vaak depressief bleken te zijn als mensen uit de hoogste inkomensgroep.

Wajong-uitkering ontvangt.⁶ Het gaat hier met name om licht en zeer licht verstandelijk gehandicapten, autisten, ADHD'ers en mensen met psychische ziektebeelden, die vrijwel zonder uitzondering *volledig* arbeidsongeschikt zijn.⁷ Inmiddels stroomt 1 op de 12 jongeren in de Wajong in.⁸ Voor deze jongeren is de kans groot dat zij gedurende hun leven geen betaalde baan zullen hebben.

Onder anderen psychologen, filosofen, theologen en sociologen hebben de genoemde problemen aangekaart en daarvoor verschillende oorzaken aangedragen. Zo zou de misère van de mens het gevolg zijn van de neoliberale politiek en economie, het wegvallen van zingevende samenlevingsverbanden, het verdwijnen van grote verhalen, of een afname van de spiritualiteit.

Een interessante analyse levert de Vlaamse psychiater Dirk de Wachter, volgens wie het leven in de hedendaagse westerse samenleving de kenmerken vertoont, die in de DSM-IV aan een borderlinepatiënt worden toegeschreven: verlatingsangst, instabiele en intense relaties, onaangepaste agressie, identiteitsstoornissen, affectabiliteit, impulsiviteit, voorbijgaande stressgebonden paranoïde/dissociatiestoornissen, automutilatie en suïcidaliteit, zinloosheid en leegte.⁹ In een vergelijkbare analyse bestempelt de Koreaans-Duitse denker Byung-Chul Han de eenentwintigste eeuw als in pathologisch opzicht neuraal.¹⁰ Hij bedoelt hiermee dat neuroziektes kenmerkend zijn voor de huidige tijd. Deze ziektes worden niet veroorzaakt door virussen of bacteriën, zoals de karakteristieke ziektes van eerdere tijden, en kunnen dan ook niet worden bestreden met afweertechneken. Han stelt dat de hedendaagse psychische problemen het gevolg zijn van een overmaat aan positiviteit, oftewel een teveel aan gelijkheid in de prestatiesamenleving. Het individu wordt middels een positieve boodschap aangespoord

⁶ Volgens het CBS lag het aantal Wajong-uitkeringen in 1998 rond de 115.000 en is dit aantal gestegen tot circa 250.000 in 2015. Schrikbarend is met name de sterke toename van de instroom van jonggehandicapten. Zie voor de cijfers <http://statline.cbs.nl/Statweb/publication/?DM=SLNL&PA=37789ksz&D1=0,2&D2=12,25,38,51,64,77,90,103,116,129,142,155,168,181,194,207,209-225&HDR=T&STB=G1&VW=T> (geraadpleegd 19 augustus 2015).

⁷ Zie F.W. Suijker, *Verdubbeling van de instroom in de Wajong: Oorzaken en beleidsopties*, CPB Document nr. 156 (Den Haag: Centraal Planbureau, 2007), 7, 16.

⁸ Daniel van Vuuren, Frank van Es en Gijs Roelofs, *Van bijstand naar Wajong*, (Den Haag: Centraal Planbureau, 2011), 4. In de afgelopen jaren is vooral de instroom van het aantal Wajongers met een ontwikkelingsstoornis (verstandelijke beperking, ADHD, autismespectrumstoornis, gedragsstoornissen) sterk gestegen. De auteurs schrijven dat “veel mensen op enig moment aan de criteria voor een dergelijke stoornis [voldoen], waardoor de potentiële populatie Wajongers groot is. De jaarlijkse kans op een psychische spectrumstoornis is thans zo’n 20 à 25%.”

⁹ Dirk de Wachter, *Borderline times: Het einde van de normaliteit* (Leuven: Uitgeverij LannooCampus, 2013), 11-12.

¹⁰ Byung-Chul Han, *De vermoeide samenleving*, vert. Frank Schuitemaker (Amsterdam: Uitgeverij Van Gennep, 2012), 7.

optimaal te presteren, terwijl de mogelijkheid van het niet-doen wordt geabsorbeerd. De identiteit die De Wachter en Han beschrijven, doet denken aan de vloeibare identiteit, zoals de Poolse socioloog Zygmunt Bauman die in zijn werk aan de orde stelt. Het is de identiteit die hoort bij een tijd waarin veel vastigheden al zijn verdwenen of bezig zijn te verdwijnen.

Mijn interesse voor het geschetste probleem is niet een louter intellectuele aangelegenheid. In mijn werk als docent in het voortgezet onderwijs zie ik bij veel leerlingen angst, onzekerheid, twijfel, keuzestress, eenzaamheid en een gebrek aan zingeving. Jongeren hebben sterk het gevoel dat zij het leven zelf moeten maken, maar weten lang niet altijd hoe zij dit moeten aanpakken. Nu horen dergelijke gevoelens ongetwijfeld bij de leeftijd, maar ik kan me niet aan de indruk onttrekken dat de mate waarin zij voorkomen groter is geworden in de afgelopen decennia.

Alvorens te kunnen zoeken naar oplossingen voor deze problematiek is het nodig de oorzaken helder te krijgen. Ik spreek hier bewust over *oorzaken*, omdat het uitgesloten lijkt dat een dergelijke complexe problematiek slechts één oorzaak heeft.

1.2 Onderzoeksopzet

1.2.1 Doelstelling

Het doel van dit onderzoek is het vaststellen van de oorzaken van het probleem dat de 21e-eeuwse, westerse mens niet tot zijn recht lijkt te komen in de samenleving en daaronder psychisch lijdt.

1.2.2 Onderzoeksvraag

De hoofdvraag voor dit onderzoek luidt: Hoe kan op basis van het werk van Charles Taylor, Paul Verhaeghe en Ad Verbrugge de psychische malaise van de 21^e-eeuwse, westerse mens worden verklaard?

Om deze hoofdvraag te kunnen beantwoorden, zal ik allereerst voor ieder van deze drie denkers afzonderlijk onderzoeken hoe hij tegen de malaise van de 21^e-eeuwse mens aankijkt en vooral welke oorzaken hij hiervoor ziet. Vervolgens zal ik het werk van deze drie denkers met elkaar en met dat van andere denkers in gesprek brengen om te onderzoeken hoe hun opvattingen kunnen bijdragen aan het begrijpen van de oorzaken van deze malaise. Ten slotte zal ik het werk van Taylor, Verhaeghe en Verbrugge gebruiken om mijn eigen visie te ontwikkelen.

1.2.3 *Methode*

Zoals gezegd wil ik de oorzaken van de malaise van de 21^e-eeuwse mens onderzoeken aan de hand van het werk van drie cultuurkritische denkers: Charles Taylor, Paul Verhaeghe en Ad Verbrugge.¹¹ Ik kies het werk van juist deze drie denkers, omdat zij zich vanuit verschillende achtergronden en invalshoeken specifiek en diepgaand met deze problematiek hebben beziggehouden, zonder daarmee te willen suggereren dat andere keuzes niet mogelijk of zelfs beter zouden zijn geweest. Bij de selectie is (verwachte) bruikbaarheid het belangrijkste criterium geweest.

Verhaeghe lijkt een opvallende keuze, aangezien hij in tegenstelling tot beide andere denkers geen filosoof is. De Vlaamse psychologie die Verhaeghe representeert, is echter veel filosofischer van aard dan de Nederlandse. Bovendien baseert Verhaeghe zich in zijn werk regelmatig op het werk van (continentale) filosofen. De belangrijkste reden om het werk van Verhaeghe te kiezen is echter dat hij degene is die de verbinding legt tussen de culturele ontwikkelingen van de afgelopen eeuw(en) en de hedendaagse psychische problematiek. Zijn analyse van de oorzaken van deze problematiek is naar mijn inzicht echter onvoldoende diepgaand.

Om de culturele ontwikkelingen van de afgelopen eeuwen, en met name de plaats van het subject binnen de cultuur, beter te begrijpen gebruik ik het werk van Taylor en Verbrugge, die ik beiden als continentale filosofen beschouw.¹² Taylor biedt daarbij het bredere kader waarbinnen het werk van Verbrugge en Verhaeghe kan worden geplaatst. Zijn werk biedt de basis om de hedendaagse problematiek in verband te brengen met de Hervorming van de westerse samenlevingen die de afgelopen eeuwen heeft plaatsgevonden. Taylor legt echter zelf niet of nauwelijks de verbinding tussen de problemen van de moderne tijd en het psychische welbevinden van het hedendaagse individu.

Verbrugge neemt een tussenpositie in ten opzichte van Taylor en Verhaeghe. Hij heeft meer dan Verhaeghe oog voor de historische ontwikkelingen die ten grondslag liggen aan de problemen van de hedendaagse samenleving, maar gaat minder specifiek in op de psychische problematiek. Bovendien besteedt hij meer dan Verhaeghe aandacht aan de relatie tussen

¹¹ De term ‘malaise’ heb ik overgenomen van Taylor, die in zijn werk spreekt over “de malaise van de moderniteit.”

¹² Taylor heeft weliswaar een achtergrond in de analytische filosofie, maar zijn werk concentreert zich de afgelopen decennia rond thema’s en denkers die tot de continentale traditie worden gerekend. Hij staat in zijn werk een hermeneutische (historische) benadering van de menselijke ervaring voor.

gemeenschap en cultuur en de zorg voor het algemeen belang. In zijn analyse van de ontwikkeling van de westerse cultuur is Verbrugge echter veel minder omvattend dan Taylor.

1.2.4 Leeswijzer

In hoofdstuk 2 bespreek ik Taylors analyse van de malaise van de moderniteit. Taylor wil als filosoof hermeneutisch de moderniteit vanuit haar historische ontwikkeling begrijpen. Hij ziet daarbij een belangrijke rol weggelegd voor de idee van het goede die, impliciet of expliciet, in belangrijke mate bepaalt wat mensen als een geslaagd leven beschouwen. Dit ideaal van het geslaagde leven bepaalt in iedere samenleving welke invulling van het persoonlijke en maatschappelijke leven als vanzelfsprekend wordt gezien. Taylors werk biedt een kader om het ontstaan van het moderne subject met zijn problemen te begrijpen.

In hoofdstuk 3 stel ik het verband dat Verhaeghe ziet tussen de psychische problematiek van de hedendaagse mens en het neoliberalisme aan de orde. Verhaeghe legt als psycholoog en psychoanalyticus verbanden tussen maatschappelijke ontwikkelingen en de psychische problemen die hij in zijn eigen praktijk, en die van zijn collega's, tegenkomt. Het werk van Verhaeghe biedt een perspectief op de invloed van de dominante ideologie op het (met name psychische) welbevinden van de hedendaagse mens.

In hoofdstuk 4 bespreek ik de relatie die Verbrugge legt tussen het economisch liberalisme, het verlies van een gezamenlijke cultuur, de ontbinding van de samenleving en het welzijn van het individu. Verbrugge bepleit in zijn werk vanuit een conservatief standpunt een terugkeer naar een meer communitaristische, traditionele samenleving. Het werk van Verbrugge vormt het uitgangspunt om de relatie tussen het individu en de hedendaagse cultuur en samenleving aan de orde te stellen.

In hoofdstuk 5 zal ik ten slotte de perspectieven van Taylor, Verhaeghe en Verbrugge met behulp van het werk van andere denkers betrekken op de psychische problematiek van de hedendaagse westerse mens. Ik wil betogen dat deze problematiek voor een belangrijk deel het gevolg is van het uiteenvallen van gemeenschappen. Daarbij gebruik ik de analyses van Taylor, Verhaeghe en Verbrugge als bouwstenen voor het ontwikkelen van mijn eigen visie. Het gaat mij in deze thesis niet om een vergelijking van het werk van deze drie denkers. Gezien de verschillen in aard en doelstelling van hun werk biedt een dergelijke vergelijking ook weinig meerwaarde. Enkele significante overeenkomsten en vooral verschillen in perspectief komen in dit hoofdstuk wel aan de orde.

1.3 Definitie van het begrip ‘neoliberalisme’

Neoliberalisme is een term die veelal, ook in hedendaagse wetenschappelijke publicaties, wordt gebruikt zonder nauwkeurige definiëring. Taylor Boas en Jordan Gans-Morse proberen in hun artikel uit 2009 de term en het gebruik ervan te duiden.¹³ Zij stellen op basis van hun onderzoek dat de term neoliberalisme vrijwel uitsluitend wordt aangewend door degenen die kritisch staan ten opzichte van de vrije markt:

Neoliberalism is a term that some, but not all, scholars use to refer to a variety of concepts whose unifying characteristic is the free market. For the concept of free-market policies, critics prefer the term neoliberal, while proponents refer to ‘orthodox policies’ or other synonyms invoking the mainstream nature of these reforms.¹⁴

De term neoliberalisme wordt dan gebruikt in verband met een “radicale vorm van marktfundamentalisme” en heeft als zodanig een negatieve morele connotatie. Doordat de term bovendien in verschillende, elkaar tegensprekende betekenissen wordt gebruikt, heeft deze volgens Rajesh Venugopal weinig analytische of descriptieve waarde.¹⁵ De term neoliberalisme wordt bovendien niet door economen gebruikt, waardoor de betekenis en het gebruik ervan feitelijk worden bepaald door niet-economen die kritisch staan ten opzichte van wat zij met neoliberalisme aan willen duiden.¹⁶ Mede hierdoor is volgens Boas en Gans-Morse de reikwijdte van het concept dat door critici wordt aangeduid met neoliberalisme dermate groot dat tal van onaangename, onwenselijke fenomenen hierin kunnen worden ondergebracht.¹⁷ Dat ik de term in deze thesis toch gebruik heeft minstens twee redenen. In de eerste plaats is de term inmiddels onderdeel van de taal van het publieke debat, waardoor het vrijwel onmogelijk is deze niet te gebruiken. In de tweede plaats duidt de term in algemene zin weldegelijk een bepaald idee aan met betrekking tot de inrichting van de samenleving.

In algemene zin wordt de term neoliberalisme sinds de jaren 80 van de vorige eeuw gebruikt om het economische project dat wordt gekenmerkt door deregulatie van de markt, privatisering van publiek eigendom en terugtrekking van de welvaartsstaat aan te duiden.¹⁸ John Campbell and Ove Pedersen typeren neoliberalisme als volgt:

¹³ Taylor C. Boas and Jordan Gans-Morse, "Neoliberalism: From New Liberal Philosophy to Anti-Liberal Slogan," *Studies in Comparative International Development* 44, no. 2 (2009): 137-161.

¹⁴ Boas and Gans-Morse, "Neoliberalism": 154.

¹⁵ Rajesh Venugopal, "Neoliberalism as Concept," *Economy and Society* 44, no. 2 (2015): 169-170.

¹⁶ Venugopal, "Neoliberalism as Concept": 179-181.

¹⁷ Boas and Gans-Morse, "Neoliberalism": 155-156.

¹⁸ Venugopal, "Neoliberalism as Concept": 168.

Neoliberalism is itself a heterogeneous set of institutions consisting of various ideas, social and economic policies, and ways of organizing political and economic activity that are quite different from others. Ideally, it includes formal institutions, such as minimalist welfare-state, taxation, and business-regulation programs; flexible labor markets and decentralized capital-labor relations unencumbered by strong unions and collective bargaining; and the absence of barriers to international capital mobility. It includes institutionalized normative principles favoring free-market solutions to economic problems, rather than bargaining or indicative planning, and a dedication to controlling inflation even at the expense of full employment. It includes institutionalized cognitive principles, notably a deep, taken-for-granted belief in neoclassical economics.¹⁹

De ideologie achter dit project houdt in dat de markt, die geïndividualiseerde competitie faciliteert, de meest optimale vorm is om de samenleving te organiseren, individuele behoeften te bevredigen en bestaansmiddelen te verdelen.²⁰ Bovendien zou de markt moreel profijt met zich meebrengen voor de samenleving en tegelijk de vrijheid van het individu op verschillende levensterreinen ten goede komen.²¹ De economie kan optimaal functioneren wanneer het overheidsingrijpen ten aanzien van de markt tot een minimum wordt beperkt. De belangrijkste taak van de overheid bestaat dan ook feitelijk in het creëren van randvoorwaarden die de markt optimaal laten functioneren.

Taylor en vooral Verhaeghe en Verbrugge gebruiken de term neoliberalisme regelmatig in hun werk, zonder deze expliciet te definiëren. Verhaeghe en Verbrugge richten zich met name op neoliberalisme als normatieve ideologie, waarbij op de achtergrond het economische hervormingsbeleid van de afgelopen decennia en de gevolgen ervan voor individu en samenleving een rol spelen.²² Hun kritiek betreft vooral de met het moderne kapitalisme gepaard gaande privatisering en individualisering die het individu op zichzelf terugwerpen.

De term neoliberalisme wordt in deze thesis vaak gebruikt, doorgaans in de algemene zin zoals deze hierboven staat beschreven. Hierbij is het belangrijk te beseffen dat het om een politieke ideologie gaat die vele verschijningsvormen heeft en in tal van maatschappelijke praktijken is geïnstitutionaliseerd, zodat 'het neoliberalisme' feitelijk niet bestaat. Desondanks volstaat de term voor het doel van deze thesis om een reeks denkwijzen en instituties aan te duiden die het functioneren van de markt centraal stelt.

¹⁹ John L. Campbell and Ove K. Pedersen, "The Rise of Neoliberalism and Institutional Analysis," in *The Rise of Neoliberalism and Institutional Analysis* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2001), 5.

²⁰ Stephanie Lee Mudge, "What is Neo-liberalism?," *Socio-Economic Review* 6, no. 4 (2008): 705-707; Marion Fourcade and Kieran Healy, "Moral Views of Market Society," *Annual Review of Sociology* 33 (2007): 286.

²¹ Fourcade and Healy, "Moral Views of Market Society": 287.

²² Vergelijk Boas and Gans-Morse, "Neoliberalism": 143.

2 Charles Taylor en de malaise van de moderniteit

2.1 Inleiding

Charles Taylor is een internationaal bekend en invloedrijk Canadees filosoof, die heeft gedoceerd aan onder meer McGill University en de University of Oxford. Het zwaartepunt van Taylors filosofie ligt in zijn poging het denken van de moderniteit te begrijpen. Specifiek wil hij de vergissingen en ambivalenties van het moderne denken naar boven halen, vooral met betrekking tot het subjectsbegrip.

Om het heden te verstaan acht Taylor het noodzakelijk het proces van het ontstaan daarvan te kennen.¹ Taylor is van mening dat ideeën (theorieën) en materiële praktijken onlosmakelijk met elkaar zijn verbonden, maar zonder dat er een eenduidig causaal verband tussen beide bestaat.² Menselijke praktijken zijn alleen betekenisvol binnen een interpretatiekader, terwijl materiële praktijken voorwaarden stellen aan de aannemelijkheid en functionaliteit van ideeën.³ Ideeën ziet Taylor als uitdrukkingen van de onderliggende regels en patronen van praktijken. Morele (zelf)interpretaties zijn verbonden met gedrag en beide kunnen elkaar wederzijds versterken. Dit impliceert dat een nieuwe vorm van handelen alleen mogelijk wordt indien in het transformatieproces de juiste materiële en ideële omstandigheden aanwezig zijn of worden mee gevormd. Ten aanzien van de moderne morele orde betekent dit dat de vorming van grootschalige collectieve krachten samengaat met de ontwikkeling van objectiverende ideeën over de sociale werkelijkheid.⁴

Omdat volgens Taylor het individu (mede) door zijn sociaal-culturele omgeving wordt bepaald, hangen veranderingen in opvattingen altijd samen met maatschappelijke veranderingen. Om het moderne individu te begrijpen is het dan ook noodzakelijk de (geschiedenis van de) gemeenschap waarvan hij deel uitmaakt te kennen. Het probleem is echter, en Taylor onderkent dit, dat het onmogelijk is een omvattende, causale verklaring voor

¹ Charles Taylor, *Een seculiere tijd*, vert. Marjolijn Stoltenkamp, met een inleiding van Ger Groot (Rotterdam: Lemniscaat, 2009), 75-76, 1010; Charles Taylor, *Bronnen van het zelf: De ontstaansgeschiedenis van de moderne identiteit*, vert. Marjolijn Stoltenkamp, met een inleiding van Joep Dohmen (Rotterdam: Lemniscaat, 2007), 279-289, 411-429. Vergelijk Ger Groot, "Charles Taylor over godsdienst en de moderne wereld: Inleiding bij de Nederlandse editie," in *Een seculiere tijd* (Rotterdam: Lemniscaat, 2009), 14.

² Vergelijk voor het verband dat Taylor ziet tussen sociale beeldvorming, oftewel de bril waardoor mensen de wereld waarnemen, en praktijken of handelwijzen ook Taylor, *Seculiere tijd*, 250-256.

³ Taylor, *Seculiere tijd*, 301-303. Zie voor de fenomenologische basis van Taylors concept van achtergrondbeelden Peter E. Gordon, "The Place of the Sacred in the Absence of God: Charles Taylor's *A Secular Age*," *Journal of the History of Ideas* 69, no. 4 (2008): 656-658.

⁴ Taylor, *Seculiere tijd*, 263.

het ontstaan van de moderne identiteit te geven. Taylor beperkt zich daarom voornamelijk tot een belangrijk aspect van de aantrekkingskracht van de moderne identiteit, namelijk de bijbehorende idee van het goede en de ontwikkeling daarvan in de moderne periode.⁵ Deze idee wordt volgens Taylor in de moderniteit bepaald door de rede en de menselijke authenticiteit, heeft als centrale waarden autonomie en de bevestiging van het gewone leven en wordt uitgedrukt in vrijheid, zelfbepaling en redelijkheid.

Om Taylors visie op het moderne subject te begrijpen, zal ik in paragraaf 2.2 zijn analyse van het ontstaan van het moderne subject beknopt bespreken. In paragraaf 2.3 zal dan wat Taylor “de malaise van de moderniteit” noemt aan de orde komen. In paragraaf 2.4 zal ik ten slotte het met de modernisering van de samenleving gepaard gaande verlies aan zingeving of betekenis beschrijven.

2.2 Het ontstaan van het moderne subject

Om helder te krijgen wat ‘de malaise van de moderniteit’ inhoudt, is het volgens Taylor noodzakelijk het wordingsproces van de moderniteit te begrijpen. Taylor kiest ervoor om dit proces vanuit de idee van het goede, die iedere gemeenschap bewust of onbewust heeft, te benaderen. Deze idee van het goede hangt nauw samen met het referentiekader van een bepaalde gemeenschap. Een dergelijk referentiekader bestaat uit een, al dan niet impliciet, beeld van de spirituele aard en situatie van de mens, dat de grondslag vormt voor het handelen.⁶ Dit betekent dat een referentiekader kwalitatieve waarderingen omvat ten aanzien van manieren van handelen, leven en voelen.⁷

Taylor wil het moderne referentiekader expliciet maken door te analyseren hoe de idee van het goede zich in de afgelopen eeuwen heeft ontwikkeld. Hij beschrijft hoe het goede in vroegere tijden werd gesitueerd in de goddelijke, kosmische orde, terwijl dit in de moderniteit steeds meer in het innerlijk van de mens wordt gevonden. Taylors analyse brengt hem bij de vraag hoe de breed gedragen moderne denkbeelden ten aanzien van vrijheid, menslievendheid en de bevestiging van het gewone leven in de huidige tijd kunnen worden geconstitueerd. Enerzijds heeft de ontologische orde voor de meeste westerlingen immers afgedaan, anderzijds heerst er een brede consensus ten aanzien van het ideaal van universele rechtvaardigheid en menslievendheid. Opvallend daarbij is dat deze consensus niet lijkt voort te komen uit een

⁵ Taylor, *Bronnen van het zelf*, 283-284.

⁶ Taylor, *Bronnen van het zelf*, 46.

⁷ Taylor, *Bronnen van het zelf*, 59-60.

enkelvoudige morele bron. Het is precies dit ogenschijnlijk ontbreken van een eenduidig funderend idee van het goede in de moderne samenleving dat aan de basis staat van Taylors analyse in *Bronnen van het zelf*.

Een eerste belangrijk kenmerk van de moderniteit is de zogenaamde subject-object dualiteit. Deze ontstaat volgens Taylor al gedurende de Renaissance, wanneer de mens steeds meer tegenover de hem omringende werkelijkheid komt te staan.⁸ Dit betekent dat de plaats van de mens in de wereld ingrijpend verandert. Er ontstaat een individualistische cultuur, die wordt gekenmerkt door autonomie, zelfonderzoek en persoonlijke toewijding aan het goede. Gevoelens hebben een belangrijke morele waarde en liefde, met name in de gemeenschap van het gezin, krijgt een centrale plaats.⁹ De mens raakt onthecht van de natuur, van zijn medemensen en van zichzelf. Een besef van innerlijkheid komt op, de diepte van het zelf, waarin capaciteiten, gevoelens, verlangens en bedoelingen zijn verborgen. Dit innerlijk is een omsloten ruimte, gevormd door introspectief zelfbewustzijn. De mens creëert zelf de orde in de werkelijkheid, zowel binnen zichzelf als daarbuiten, waarbij de zin of betekenis van de dingen zich in hemzelf bevindt.¹⁰

Een tweede belangrijk kenmerk van het westerse denken in het algemeen en van de moderniteit in het bijzonder is de nadruk op de menselijke wil. Reeds van voor Augustinus speelt het menselijke vermogen om keuzes te maken een belangrijke rol.¹¹ Vanaf Augustinus kan de wil op het goede of op het kwade zijn gericht. Deze keuze is niet geheel vrij, want alleen door Gods genade kan de mens het goede willen. Het onderscheid tussen lichaam en ziel wordt vanaf René Descartes nog sterker dan het daarvoor is geweest, doordat de mens het eigen lichaam en de lichamelijke ervaring objectificeert en tegenover de wereld, opgevat als mechanisme, komt te staan.¹² De mens vindt zijn morele bronnen in het eigen innerlijk, hetgeen een ethiek oplevert die wordt aangedreven door een gevoel van menselijke waardigheid. Hij construeert zijn eigen ordening van de wereld, inclusief die van het eigen innerlijk, middels zijn (vrije) wil en moet zijn hartstochten, opgevat als emoties van de ziel, onder de instrumentele controle van de rede brengen.¹³ De wilskracht van de mens wordt de belangrijkste deugd, met als aandrijvende kracht de emotie van edelmoedigheid, die voortkomt uit het besef van

⁸ Taylor, *Bronnen van het zelf*, 282.

⁹ Taylor, *Bronnen van het zelf*, 411.

¹⁰ Taylor, *Seculiere tijd*, 79.

¹¹ Taylor, *Bronnen van het zelf*, 203.

¹² Taylor, *Bronnen van het zelf*, 215.

¹³ Taylor, *Bronnen van het zelf*, 219.

menselijke waardigheid.¹⁴ Dit alles betekent dat de mens zich niet alleen van de wereld, maar ook van zijn eigen lichaam onthecht.

De onthechting en reconstructie van het zelf neemt bij John Locke nog radicalere vormen aan. De mens moet zijn ideeën, begeerten en gewoonten nauwkeurig onderzoeken, teneinde deze te kunnen hervormen. Hij wordt een puntvormig zelf, dat is gereduceerd tot een bewustzijn met het vermogen datgene wat het belichaamt te controleren.¹⁵ Dit impliceert dat de mens in alle opzichten voor zichzelf verantwoordelijk is. In de 18^e eeuw gaat de internalisering van de moraal, en dan met name de deugd van menslievendheid, steeds meer deel uitmaken van de bredere cultuur.

Een derde kenmerk van de moderniteit is de nadruk op de reflexiviteit van het zelf. Naast een radicaal reflexief zelf dat wordt gekenmerkt door onthechte zelfbeheersing en onafhankelijkheid, ontstaat volgens Taylor nog een tweede type zelf, namelijk een radicaal reflexief zelf dat zichzelf onderzoekt met het doel zijn individuele, eigen identiteit vast te stellen om deze tot ontplooiing te kunnen brengen. In de eerste vorm staat de algemene essentie van het subject centraal, terwijl in de tweede juist de andersheid van het individu wordt benadrukt.¹⁶ De identiteit van het zelf wordt in het geheugen gevormd, middels het verhaal over zichzelf. Beide types worden vergezeld door een ethiek van persoonlijke toewijding. Hoewel volgens Taylor Michel de Montaigne de vraag naar de identiteit of zelfinterpretatie van de mens al voor het eerst aan de orde stelt, komt deze pas tot volle bloei in de romantische en postromantische periode.

In reactie op het rationalisme van de Verlichting worden reeds vanaf de deïsten de menselijke verlangens, gevoelens en idealen als bron van de moraal onderzocht.¹⁷ Zij weerspiegelen de plaats die de mens in het ontwerp van de wereld inneemt. De doelstellingen van de mens worden niet langer bepaald door de met de rede overeenstemmende substantiële orde van de kosmos, maar door de betekenissen die in zijn innerlijk zijn te vinden.¹⁸ Zo wordt het gevoel steeds meer de bepalende bron voor het bepalen van het goede, een ontwikkeling die haar hoogtepunt bereikt in de Romantiek. Het menselijke gevoel is dan de innerlijke stem van de natuur die niet alleen normatief is ten aanzien van betekenisvol handelen, maar ook met betrekking tot het menselijk geluk.

¹⁴ Taylor, *Bronnen van het zelf*, 221-225.

¹⁵ Taylor, *Bronnen van het zelf*, 244.

¹⁶ Taylor, *Bronnen van het zelf*, 256-257.

¹⁷ Taylor, *Bronnen van het zelf*, 351.

¹⁸ Taylor, *Bronnen van het zelf*, 406.

De mens staat volgens de romantische visie dus in een omvattende natuurlijke orde, maar hij heeft hier alleen via zijn eigen innerlijk toegang toe. Dit laatste vormt een essentieel verschil met vroegere opvattingen ten aanzien van de natuurlijke orde. Betekenis komt voort uit innerlijke overtuiging en niet uit het waarnemen van de externe wereld. Om toegang te krijgen tot zijn diepste natuur, of de stem van de natuur in hem, is het noodzakelijk dat de mens zichzelf onderzoekt. Luisteren naar zijn innerlijke stem impliceert dat hij zich uitdrukt om de verborgen betekenis openbaar te maken en zo zijn eigen individualiteit te verwezenlijken. Pas in het uitdrukken van zijn oorspronkelijkheid krijgt de mens zicht op zijn eigen diepste natuur.¹⁹ Hij realiseert zich dus in de expressie van zijn gevoelens. Dit betekent dat er geen externe instantie bestaat waaraan de mens een diepere visie op zichzelf kan ontleen. In deze visie verandert de relatie tussen mens en wereld radicaal. De mens wordt gekenmerkt door een diepe innerlijkheid en radicale autonomie. Hij verhoudt zich op een individuele wijze tot de wereld. Immanuel Kant stelt de menselijke autonomie zo mogelijk nog radicaler voor wanneer hij moraliteit en vrijheid verbindt met het naleven van een rationele, zelf geformuleerde wet. Zijn rationaliteit maakt de mens tot een doel in zichzelf, van hogere waarde dan de rest van de natuur.²⁰

Taylor verbindt het denken van de postromantiek met de opkomst van de menselijke zelfbevestiging.²¹ Hierbij speelt de creatieve verbeeldingskracht, die de houding van de mens ten opzichte van de werkelijkheid transformeert, een belangrijke rol. Met de (innerlijke) blik waarmee de mens de wereld, inclusief zichzelf, beziet, kan hij het goede in haar realiseren.²² Deze ontwikkeling heeft ertoe geleid dat in de hedendaagse samenleving morele bronnen alleen nog beschikbaar zijn voor de mens via het prisma van de persoonlijke ontvankelijkheid en verbeeldingskracht.²³ Taylor benadrukt dat zicht hierop in beschouwingen over de hedendaagse mens vaak ontbreekt. Dit terwijl “de enige manier waarop we de orde waarbinnen we geplaatst zijn, kunnen verkennen met een oogmerk morele bronnen te omschrijven loopt via dit aspect van persoonlijke resonantie.”²⁴

Niet alleen als subject tegenover de wereld, maar ook als individu voorafgaand aan de samenleving raakt de mens steeds verder geatomiseerd.²⁵ Hij dient zelf betekenis toe te kennen

¹⁹ Taylor, *Bronnen van het zelf*, 498.

²⁰ Taylor, *Bronnen van het zelf*, 484.

²¹ Taylor, *Bronnen van het zelf*, 585.

²² Taylor, *Bronnen van het zelf*, 594.

²³ Taylor, *Bronnen van het zelf*, 639.

²⁴ Taylor, *Bronnen van het zelf*, 661.

²⁵ Taylor, *Bronnen van het zelf*, 271.

aan de werkelijkheid en gemeenschappen te creëren. De centrale plaats van het individu wordt ook zichtbaar in het rechtssysteem, dat niet langer de uitdrukking is van een kosmische orde, maar van een contract dat individuen met elkaar zijn aangegaan. De gedachte is dat de mens vanuit het instinct tot zelfbehoud wetten moet ontwikkelen die onafhankelijk van de godsdienst de openbare orde regelen. Deze moderne morele orde is een uitdrukking van de bevestiging van het gewone leven waarin veiligheid en voorspoed voorop staan.²⁶

In de moderne tijd ontstaat er een spanningsveld doordat het individu zich enerzijds gedwongen voelt een onthechte houding ten opzichte van de wereld en zichzelf aan te nemen, terwijl hij anderzijds de innerlijke diepte van zijn eigen zelf tot uitdrukking wil brengen.²⁷ Een onthechte houding tegenover het zelf impliceert dat de eigen gevoelens onder de controle van de rede staan. De idee van het goede wordt gebaseerd op de rationele ordening van de wereld en het eigen innerlijk. Vanuit een expressivistisch gezichtspunt is echter de (menselijke) natuur de belangrijkste bron voor de idee van het goede. Expressie van de eigen gevoelens staat dan gelijk aan het tot uiting brengen van de bezieling van de natuur. Het ontstane spanningsveld wordt versterkt doordat het eerste gezichtspunt samengaat met de wetenschappelijke opvatting die de natuur voorstelt als een oneindig, onverschillig universum, terwijl het tweede gezichtspunt juist de diepe verbondenheid van individuen met elkaar en de natuur benadrukt. Een rationele, onthechte houding staat dan ook op gespannen voet met de door veel mensen gevoelde harmonie met de natuur.²⁸ In het modernisme van de twintigste eeuw ontstaat steeds meer het besef dat de mens op meerdere niveaus leeft, die niet zonder reductie tot de eenheid van het controlerende of expressieve zelf kunnen worden teruggebracht.²⁹

Waar de premoderne orde als betekenisvol referentiekader is verloren gegaan, blijft de moderne mens volgens Taylor zoeken naar nieuwe (subtiele) talen om het onuitspreekbare uit te drukken. Hij moet dit nu doen zonder dat hij kan “steunen op bepaalde publiek beschikbare ordeningen van betekenis.”³⁰ Met name in kunst proberen mensen symbolisch het mysterie van het bestaan uit te drukken in talen die voortkomen uit hun eigen innerlijke diepte. Dit impliceert dat betekenissen niet ontisch zijn verankerd, wat maakt dat zij niet kenbaar zijn voor de rede. Volgens de romantici en hun opvolgers is betekenis weliswaar in de natuur te vinden, maar vraagt een volledige bewustwording hiervan om uitdrukking in de symbolische talen van de

²⁶ Taylor, *Seculiere tijd*, 242-243.

²⁷ Taylor, *Bronnen van het zelf*, 516.

²⁸ Taylor, *Bronnen van het zelf*, 548.

²⁹ Taylor, *Bronnen van het zelf*, 625.

³⁰ Taylor, *Seculiere tijd*, 476.

kunst. Betekenis komt dan louter tot stand via de filter van de menselijke ontvankelijkheid. In het moderne subject gaan zo de ontkenning van en de zoektocht naar betekenis samen. Enerzijds is de moderne mens trots zich te hebben bevrijd van de vroegere metafysische orde; hij is een omsloten subject dat weigert betekenis te zien in het universum. Anderzijds verontrust dit ontbreken van betekenis en eenheid in de vorm van een omvattende orde hem en zoekt hij naar subtielere talen om iets van ‘openbaring’ te ontvangen. Zowel de onthechte rede als de creatieve verbeeldingskracht maakt dan ook deel uit van de moderne identiteit. Gezien de schijnbare onoplosbaarheid van het spanningsveld tussen deze twee aspecten, spreekt Taylor over de malaise van de moderne identiteit.³¹

Welke houding de moderne mens vandaag de dag ook aanneemt, zijn zelfbesef en visie op de werkelijkheid komen tot stand vanuit zijn radicale reflexiviteit. Dit betekent dat hij zijn waarden en doelen altijd bepaalt in relatie tot zijn eigen identiteit. De mens is vrij om zelf te bepalen welke (impliciete of expliciete) idee van het goede aansluit bij zijn eigen verlangens. Zelfs wanneer hij iets als een omvattende orde zoekt, is deze voor hem louter toegankelijk via innerlijke resonantie.³² Taylor erkent dat een dergelijke zoektocht gemakkelijk tot subjectivisme kan leiden, maar hij meent dat dit niet noodzakelijk het geval is. Het werkelijke probleem is volgens hem dat de morele bronnen die buiten het individu liggen uit beeld zijn verdwenen. De mens is losgemaakt van zijn omgeving en daarmee van datgene wat hem is gegeven en als zodanig aan hem voorafgaat.

Zoals ik reeds aan het begin van dit hoofdstuk heb geschreven, meent Taylor dat het heden alleen via het proces van zijn wording is te begrijpen. Dit impliceert dat de malaise van de moderniteit, die in de volgende paragraaf wordt besproken, slechts kan worden begrepen in samenhang met het in deze paragraaf beschreven ontstaan van de moderne identiteit en haar ethiek van de authenticiteit. Alleen via een dergelijke historische analyse kan de vaak niet erkende idee van het goede die aan de basis ligt van de moderniteit aan het licht worden gebracht.

2.3 De malaises van de moderniteit

De in de vorige paragraaf beschreven ontwikkelingen hebben geleid tot een aantal met elkaar verbonden problemen voor de hedendaagse mens. Ten diepste ligt volgens Taylor aan de

³¹ Taylor, *Seculiere tijd*, 486. Specifiek spreekt Taylor hier over het omsloten zelf dat een immanent referentiekader heeft.

³² Taylor, *Bronnen van het zelf*, 659.

basis van deze problemen de negatie of veronachtzaming van de idee van het goede die kenmerkend is voor de moderne identiteit. Het eerste probleem is dat de instrumentele houding die de mens inneemt ten opzichte van de werkelijkheid hem scheidt van potentiële bronnen van betekenis. Het tweede probleem is dat de mens niet meer is verbonden met een objectieve betekenisorde, maar zelf zijn orde kiest op basis van persoonlijke voorkeuren, met een verlies aan betekenis als gevolg. Het derde probleem is dat de focus op het zelf en de eigen doelstellingen het individu op zichzelf terugwerpt en daarmee de gemeenschap ondergraaft.³³ In deze en de volgende paragraaf zullen deze problemen nader worden geanalyseerd.

In zijn boek *The Ethics of Authenticity* gaat Taylor dieper in op de genoemde problemen, die hij gezamenlijk karakteriseert als de ‘malaise van de moderniteit’.³⁴ Hij wil daarbij vooral de onderliggende morele kwestie aan de orde stellen, die door het debat over moderniteit wordt verduisterd, zonder daarbij de ontwikkelingen van de laatste eeuwen als verlies en achteruitgang af te wijzen dan wel als winst en vooruitgang te omarmen. De drie hierboven genoemde problemen bespreekt Taylor aan de hand van vier aspecten, namelijk individualisme, de centrale plaats van de instrumentele rede, verlies van vrijheid en gebrek aan zingeving.³⁵ De eerste drie aspecten worden in deze paragraaf besproken, het vierde aspect wordt in de volgende paragraaf aan de orde gesteld.

Het eerste aspect behelst de opkomst van het individualisme dat gepaard gaat met de verdwijning van de kosmische orde en de daarmee samenhangende betekenisvolle morele horizonten. Het leven wordt verengd tot een gerichtheid op persoonlijk comfort. Dit brengt met zich mee dat mensen zich afsluiten voor zaken die het zelf overstijgen. Het vaak onuitgesproken en vermeend neutrale morele ideaal bestaat in zelfvervulling en authenticiteit. Dit ideaal impliceert dat ieder individu op zijn geheel unieke wijze mens is. Om deze uniciteit daadwerkelijk te leven moet het individu in verbinding staan met zijn eigen innerlijk.³⁶ Vaak wordt authenticiteit verbonden met de vrijheid om het eigen bestaan te bepalen. Dit impliceert dat authenticiteit gemakkelijk op gespannen voet met moraliteit kan komen te staan. De moraal beperkt immers de menselijke verlangens die het authentieke zelf juist tot uitdrukking wil

³³ Taylor, *Bronnen van het zelf*, 647-648.

³⁴ Wanneer Taylor in zijn werk spreekt over malaises, bedoelt hij hiermee “kenmerken van de moderne cultuur en samenleving die mensen ervaren als verlies en achteruitgang.” Zie Charles Taylor, *The Ethics of Authenticity* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1992), 1. Dit boek is oorspronkelijk gepubliceerd met de toepasselijke titel *The Malaise of Modernity*.

³⁵ Taylor, *Ethics of Authenticity*, 2-10. Vergelijk voor een bespreking van deze aspecten Paul Smeyers and Willem Lemmens, "Het project van Charles Taylor: Over authenticiteit en de oorsprong van het moderne ‘morele zelf’," *Ethische perspectieven* 5, no. 1 (1995): 9.

³⁶ Taylor, *Ethics of Authenticity*, 26-28.

brengen. Het ideaal van authenticiteit als zodanig wijst Taylor niet af. Sterker nog, hij beschouwt authenticiteit als “een van de belangrijkste potentialiteiten van het menselijk bestaan.” Zij wijst immers op “een meer zelfverantwoordelijke levensvorm.”³⁷

Taylor wil de redelijkheid van het ideaal van authenticiteit aantonen en tegelijk de verworden vormen ervan blootleggen. Zijn uitgangspunt daarbij is dat het menselijk bestaan fundamenteel een dialogisch karakter heeft. De mens ontwikkelt zijn identiteit in en door zijn relaties met anderen. Wanneer authenticiteit wordt losgemaakt van deze relaties en louter bestaat in een gerichtheid op de eigen verlangens, is waarde niet langer iets dat dingen in zichzelf bezitten, maar iets dat aan dingen wordt toegekend. Uiteindelijk verdwijnt daarmee alle betekenis.

Volgens Taylor is de menselijke keuzevrijheid pas waardevol wanneer de opties waaruit kan worden gekozen verschillen in belang en betekenis. De eigen identiteit kan alleen worden bepaald tegen de achtergrond van belangrijke vragen, oftewel zaken die ertoe doen.³⁸ De mens vindt alleen vervulling in zaken die hemzelf overstijgen en die betekenis hebben onafhankelijk van het menselijke verlangen.³⁹ Daarbij is het problematisch dat er vandaag de dag nauwelijks meer sprake is van een algemeen toegankelijke betekenisorde. Bovendien wordt de erkenning door anderen, die een cruciale rol speelt bij het ontwikkelen van een eigen identiteit, ondergraven door het karakter van hedendaagse relaties. Instrumentele, tijdelijke relaties kunnen immers moeilijk identiteitsvormend zijn. Wanneer (liefdes)relaties louter in dienst van de eigen zelfvervulling komen te staan, moet volgens Taylor worden betwijfeld of er wel sprake is van authentiek bestaan. De realiteit is dat in dit tijdperk van de mobiliteit veel intermenselijk contact onpersoonlijk en van tijdelijke aard is. Uiteindelijk ondergraaft een dergelijk verworpen ideaal van authenticiteit zichzelf.

Het tweede aspect betreft de vooraanstaande plaats van de instrumentele rede in het algemeen en de moderne technologie in het bijzonder. Maximale efficiëntie is hierbij de uiteindelijke en schijnbaar onontkoombare maatstaf om succes te bepalen, terwijl hogere doelen uit beeld raken. Alle facetten van het leven, inclusief de gemeenschap, worden vanuit een instrumenteel oogpunt gewaardeerd. De wetenschap atomiseert de werkelijkheid teneinde deze te kunnen onderzoeken. Ook de mens zelf atomiseert, sluit zich af van zijn omgeving en domineert deze ten behoeve van zijn eigen welzijn. Daar komt bij dat efficiëntie in een markteconomie een noodzakelijke voorwaarde is om te overleven. De sociale realiteit en het

³⁷ Taylor, *Ethics of Authenticity*, 74.

³⁸ Taylor, *Ethics of Authenticity*, 40.

³⁹ Taylor, *Ethics of Authenticity*, 82.

succes van de wetenschap lijken de houding van instrumentele efficiëntie de status van norm te verschaffen.⁴⁰ Ook het beeld van de mens zelf ontkomt niet aan deze rationaliteit. Taylor wil de ontaarde voorstelling van instrumentele rationaliteit terugvoeren naar de oorspronkelijke idealen van vrijheid, autonoom denken en de bevestiging van het gewone leven. De instrumentele rede staat daarbij in dienst van universele solidariteit en menslievendheid.

Het derde aspect wordt gevormd door de politieke gevolgen van de twee reeds genoemde aspecten. Zowel individuen als groepen worden in hun keuzes beperkt door de “instituties en structuren van de industrieel-technologische samenleving.”⁴¹ Zij verliezen echter ook vrijheid door hun eigen gebrek aan maatschappelijke betrokkenheid. Individuen die alleen hun eigenbelang najagen, zonder zich te identificeren met de politieke gemeenschap waarvan zij deel uitmaken, staan immers machteloos tegenover de bureaucratische staat. Door zich te organiseren kunnen burgers gezamenlijke initiatieven ontplooien, politieke controle uitoefenen en een tegenwicht bieden aan macht van de staat. Wanneer burgers niet zijn betrokken bij het publieke bestuur, accepteren zij vaak stilzwijgend de machtsuitoefening door de staat, zelfs als deze in hun eigen nadeel is.

Onderdeel van de participatie van burgers is het publieke debat. Een dergelijk debat, waarin verschillende perspectieven naar voren worden gebracht, kan voorkomen dat een samenleving wordt gebaseerd op één enkel principe of één enkele waarde. Wanneer dit laatste wel het geval is, worden onvermijdelijk andere principes en waarden opgeofferd. In de hedendaagse samenleving zou volgens Taylor de markt moeten worden beperkt door een staat die de rechten van het individu, gemeenschappelijke voorzieningen voor de armen en het democratisch proces garandeert.⁴² De markt en de bureaucratische staat bevorderen immers juist een houding die de wereld en anderen vanuit een atomistisch oogpunt beziet. Deze houding leidt tot een fragmentatie van de samenleving en ondermijnt de wil tot democratische controle. Voor de individuele burger draait het om het halen van zijn recht, zonder dat hij stilstaat bij de gevolgen voor de samenleving als geheel.⁴³ In een samenleving die wordt beheerst door de markt ontbreekt het met andere woorden aan een echte gemeenschapszin, oftewel aan de wil om gezamenlijke doelen na te streven.

⁴⁰ Taylor, *Ethics of Authenticity*, 98.

⁴¹ Taylor, *Ethics of Authenticity*, 9.

⁴² Taylor, *Ethics of Authenticity*, 110.

⁴³ Taylor, *Ethics of Authenticity*, 117.

2.4 Heelheid en betekenis

Naast de drie in de vorige paragraaf geschetste aspecten, ziet Taylor nog een vierde aspect, namelijk een gebrek aan zingeving of betekenis. In *Bronnen van het zelf* betoogt hij dat “zelfrealisatie vooronderstelt dat sommige dingen buiten het zelf belangrijk zijn, dat er waarden of doelstellingen bestaan waarvan de bevordering betekenis voor ons heeft en die derhalve de betekenis kunnen bieden die een voldoening biedend leven nodig heeft.”⁴⁴ Dit impliceert dat het louter najagen van zelfvervulling de mens uiteindelijk leeg achterlaat.

In *Een seculiere tijd* stelt Taylor de vraag naar de uiteindelijke zin van de menselijke doelstellingen, zoals deze vandaag de dag wordt voorgesteld, opnieuw aan de orde. Hij vertrekt vanuit het werk van Luc Ferry, volgens wie de ultieme zin is gelegen “in een universeel ondersteunen van het menselijke leven en welzijn.”⁴⁵ Taylor betoogt dat dit hoge ideaal van universele solidariteit een sterke motivatie vereist. Hij betwijfelt of de hedendaagse morele bronnen en de op basis daarvan geformuleerde regels hiervoor toereikend zijn. Een besef van menselijke waardigheid en beschaving lijken onvoldoende om het individu aan te zetten tot menslievendheid en de bestrijding van onrecht.⁴⁶ Bovendien kan een onthechte houding gemakkelijk leiden tot het afstand nemen van lijden en kwaad in de wereld.⁴⁷ Deze houding impliceert immers een zekere onbewogenheid ten aanzien van de eigen emoties en de stand van zaken in de wereld.

Hoewel hij Ferry’s poging positief waardeert, meent Taylor dat deze ontoereikend is. Een besef van de eigen waardigheid en beschaving als mens volstaat niet als morele bron om toewijding aan universele mensenrechten te bewerkstelligen. Daar komt bij dat echte mensen in vergelijking met hoogstaande beelden van menselijke waardigheid en potentieel vaak ernstig teleurstellen. Ook leidt het bestrijden van het kwaad en het vereenzelvigen van zichzelf met het goede vaak tot dubbelzinnige resultaten. De eisen die de ethiek vandaag de dag aan mensen stelt zijn dermate hoog, dat zij volgens Taylor alleen kunnen worden gerealiseerd, wanneer zij worden opgenomen in een kader van onvoorwaardelijke naastenliefde.⁴⁸ Uiteindelijk volstaan

⁴⁴ Taylor, *Bronnen van het zelf*, 656.

⁴⁵ Taylor, *Seculiere tijd*, 883.

⁴⁶ Taylor, *Seculiere tijd*, 904-905.

⁴⁷ Taylor, *Seculiere tijd*, 887-888.

⁴⁸ Taylor, *Seculiere tijd*, 908.

de innerlijke morele bronnen zoals Ferry die naar voren brengt niet om de horizontale transcendentie te bewerkstelligen die hij voor ogen heeft.⁴⁹

Andere betekenis gevende bronnen zijn volgens Taylor te vinden in de waarde van het gewone bestaan, zo hoog geacht in de moderne cultuur, en in verhalen die het eigen beschaafde bestaan binnen het kader van menselijke zelfrealisatie plaatsten. De waarde van het gewone leven kan volgens Taylor de diepere betekenis van het menselijke leven echter onvoldoende funderen. De verhalen van de moderniteit worden al vanaf hun ontstaan aangevallen vanwege hun vermeende zinloosheid: “ten gevolge van de ontkenning van transcendentie, van heroïsme en van diepe gevoelens houden we een visie op het menselijke leven over die leeg is, die niet kan inspireren tot toewijding, die niets biedt wat werkelijk de moeite waard is, die geen antwoord kan geven op de hunkering naar doelen waarvoor we ons werkelijk kunnen inzetten.”⁵⁰ Zij slagen er niet in het menselijk bestaan tot een eenheid te maken. De mens heeft niet alleen de behoefte om zijn eigen leven als eenheid te ervaren, maar ook om het te verbinden met dat van degenen die voor en na hem leven. Wanneer het bestaan wordt gereduceerd tot dagelijkse routine, desintegreert de tijd tot “grauwe eindeloosheid”.⁵¹

De ervaring van het gewone leven in de seculiere tijd lijkt haar betekenis te verliezen in het licht van de eindigheid van het bestaan. De dood in het algemeen en het sterven van een geliefde in het bijzonder stellen de betekenis van geluk in het hier en nu immers ter discussie. De gedachte dat het bestaan definitief ten einde komt met de dood is voor de achterblijvers moeilijk verteerbaar. Tegelijk is het tijdstip van de dood het moment waarop de betekenis van het leven kan worden gevat. Het louter najagen van individueel geluk lijkt op dergelijke bezinningsmomenten onvoldoende om het menselijke verlangen naar zin te bevredigen. Taylor meent dat een (betekenis)voller leven alleen mogelijk is als de gesecculariseerde mens uit het immanente kader breekt en deel krijgt aan een transcendente werkelijkheid die buiten zijn eigen reikwijdte ligt. Hij bedoelt hiermee dat het kader waarbinnen de mens denkt, voelt en leeft een transformatie ondergaat die wordt veroorzaakt door een ervaring van het transcendente.⁵² Taylor lijkt er hierbij vanuit te gaan dat de mens een hogere, meer omvattende orde nodig heeft om zijn leven in samenhang met de hem omringende werkelijkheid als eenheid te ervaren. Vanuit deze orde ontvangt de mens de bezieling, die regels en normen hem niet kunnen geven, om liefdevol

⁴⁹ Vergelijk voor Ferry's positie Taylor, *Seculiere tijd*, 883: “Door waarden te aanvaarden die de wereld te boven gaan bewijst de mens werkelijk menselijk te zijn.”

⁵⁰ Taylor, *Seculiere tijd*, 934-935.

⁵¹ Taylor, *Seculiere tijd*, 937.

⁵² Taylor, *Seculiere tijd*, 952.

en lichamelijk op de ander te reageren. Alleen zo kan hij de onthechting van de werkelijkheid en de vervreemding van zijn eigen lichaam te boven komen. Het ontvangen van zingeving en inspiratie voor moreel handelen gaan daarbij hand in hand.

Taylor is er duidelijk over dat een meeromvattende orde de innerlijkheid van het individu overstijgt. Hoewel hij hierbij in eerste instantie denkt aan een religieuze orde, lijkt hij de mogelijkheid open te houden van een niet-religieuze transcendent orde. Een dergelijke orde vraagt om een ‘poëtische’ verwoording, waarbij er vrijwel altijd sprake zal zijn van een zekere ontologische onbepaaldheid.⁵³ Dit impliceert dat er in de moderniteit altijd een subjectief aspect aanwezig is in de wijze waarop het individu de meeromvattende orde ervaart. Tegelijk betekent dit niet dat een dergelijke orde daarmee louter subjectivistisch van aard is. Taylor beoogt met zijn werk juist aan te tonen dat de bronnen die zin en betekenis geven onlosmakelijk met een gemeenschap zijn verbonden en daarmee aan het individu en zijn verlangens vooraf gaan. Een betekenisvolle orde kan nooit het resultaat zijn van de persoonlijke keuze van het puntvormige zelf.

2.5 Conclusie

Taylor schetst in zijn werk de problematiek van de moderne ethiek van authenticiteit en universele menslievendheid. Deze ethiek als zodanig acht hij niet problematisch. Het werkelijke probleem is dat van echte authenticiteit vandaag de dag geen sprake is. Echte authenticiteit is volgens Taylor gefundeerd in een dimensie die het individu transcendeert en die daarmee onafhankelijk is van zijn vermogens en verlangens. Hij heeft dan ook grote twijfels bij de morele bronnen die, volgens de gangbare opvattingen in de hedendaagse cultuur, mensen zouden moeten aanzetten tot een authentiek bestaan en universele solidariteit. Een dergelijke moraal is immers niet in regels en procedures te vatten. Authentiek bestaan vereist juist openheid om dergelijke procedures te overstijgen. Taylor meent zelf dat noodzakelijke bronnen gebonden zijn aan gemeenschappelijke voorstellingen van het goede, die hij verbindt met openheid voor het transcendent. Authenticiteit is dan een product van het gemeenschapsleven en niet een goed dat het individu zich middels de aanschaf van producten op de markt kan aanmeten.

In het volgende hoofdstuk bespreek ik aan de hand van het werk van Verhaeghe hoe het streven naar individuele authenticiteit in een samenleving die de rol van de gemeenschap minimaliseert leidt tot psychische problemen.

⁵³ Taylor, *Seculiere tijd*, 984-985.

3 Paul Verhaeghe en de neoliberale waanzin

3.1 Inleiding

Paul Verhaeghe is een Vlaamse psycholoog en psychoanalyticus die als hoogleraar werkzaam is aan de universiteit Gent. Zijn onderzoek spitst zich toe op de invloed van maatschappelijke omstandigheden op psychologische en psychiatrische problemen. Verhaeghe verzet zich tegen een reductie van psychologische en psychiatrische problemen tot neurobiologische aandoeningen. In zijn recentere werk spitst hij zijn verzet toe op wat hij noemt “de neoliberale waanzin” en dan met name op zijn invloed op de identiteit van de mens. Verhaeghe gaat er vanuit dat de mens geen wezenlijke identiteit heeft, maar dat zijn identiteit voor een belangrijk deel van de omgeving afhankelijk is.¹ Identiteit is een constructie, “een verzameling van ideeën die de buitenwereld op ons lijf geschreven heeft.”² Zij komt voort uit “een samenhangende ideologie, ... [opgevat] als een geheel van opvattingen over menselijke verhoudingen en de manier waarop men die het beste kan regelen.”³ Middels een proces van samenvallen met en afstand nemen van (de boodschap van) de ander wordt de eigen identiteit ontwikkeld. Verhaeghe ziet hierin twee fundamentele gerichtheden, namelijk enerzijds het willen behoren tot grotere verbanden en anderzijds het onafhankelijk willen zijn.⁴ Een samenleving is geslaagd wanneer er een “leefbaar evenwicht heerst tussen gelijkheid en verschil” en agressie op een ongevaarlijke manier wordt geuit.⁵

Verhaeghe noemt het de paradox van deze tijd dat we enerzijds in een zeer welvarende samenleving leven en ons anderzijds slecht voelen.⁶ De reden dat we de oorzaak hiervan niet onderkennen ligt in de dominantie van het vigerende grote verhaal, namelijk dat van de neoliberale economie. Dit verhaal bestaat uit twee nauw met elkaar verbonden onderdelen. In de eerste plaats wordt de mens voorgesteld als een competitief wezen dat zijn eigen belang najaagt. In de tweede plaats moet de samenleving zo worden ingericht dat mensen hun competitieve aard maximaal kunnen ontplooiën, waarbij succes of mislukking louter van hun

¹ Paul Verhaeghe, *Identiteit* (Amsterdam: De Bezige Bij, 2012), 11.

² Verhaeghe, *Identiteit*, 15.

³ Verhaeghe, *Identiteit*, 32. Verhaeghe geeft aan dat het hierbij om de normale of juiste verhouding ten opzichte van het lichaam en ten opzichte van de ander gaat.

⁴ Verhaeghe, *Identiteit*, 19. Hier zijn Freuds levensdrift, gericht op vereniging met anderen, en zijn doodsdrijf, gericht op de terugwerping van het individu op zichzelf, te herkennen. Vergelijk pagina 99-101.

⁵ Verhaeghe, *Identiteit*, 36.

⁶ Paul Verhaeghe, *De neoliberale waanzin: Flexibel, efficiënt en gestoord* (Soesterberg: Uitgeverij Aspekt, 2012), 7-8.

eigen inspanningen afhankelijk is.⁷ De westerse samenlevingen zijn volgens Verhaeghe meritocratisch geworden. Hoewel het principe ‘loon naar verdienste’ op zichzelf al oud is, geldt dit niet voor het neoliberale principe dat de ideale mens de meest productieve is. In feite is het neoliberalisme een vorm van sociaaldarwinisme. Het probleem is dat individuen niet met gelijke kansen starten en dat de samenleving desondanks wordt verdeeld in een groep die bestaat uit degenen die slagen en een groep die bestaat uit degenen die falen, waarbij succes wordt bepaald door de individuele productie met behulp van een vaststaand, gestandaardiseerd systeem te meten. Verhaeghe is er zeer uitgesproken over dat hij de doorvoering van deze ideologie van het neoliberalisme in de westerse cultuur in belangrijke mate verantwoordelijk acht voor hedendaagse identiteitsproblemen van de westerse mens.

Verhaeghe ziet de stress die veel mensen met betrekking tot hun werk ervaren als de belangrijkste oorzaak van hun psychische problemen. Omdat mensen niet langer verantwoordelijk zijn voor het eindproduct van hun werk, ervaren zij hun werk vaak niet als zinvol. Zij voelen zich weliswaar vrij, maar zijn in werkelijkheid allesbehalve autonoom. De hedendaagse problematiek rond zingeving beperkt zich echter niet tot werk. Volgens Verhaeghe is deze problematiek een gevolg van het uiteenvallen van gemeenschappen en strekt zij zich uit over alle terreinen van het leven. Hij meent dat het verlenen van zin alleen kan plaatsvinden binnen een groep mensen die taal, symbolen, waarden en doelen gemeenschappelijk hebben.⁸ Precies aan dit laatste ontbreekt het vandaag de dag.

In paragraaf 3.2 zal ik de samenhang bespreken die Verhaeghe ziet tussen de neoliberale economie en de hedendaagse identiteit. In paragraaf 3.3 komt het met het neoliberalisme samenhangende autoriteitsprobleem in de westerse samenleving aan de orde.

3.2 Identiteit en moraal in een meritocratie

In zijn boek *Het einde van de psychotherapie* schetst Verhaeghe hoe de door de bevrijdingsbewegingen van de jaren 60 van de vorige eeuw gepropageerde autonomie en vrijheid voor het individu inmiddels in hun tegendeel zijn omgeslagen.⁹ De eerste generatie die na de Tweede Wereldoorlog in het Westen in overvloed heeft geleefd, is ook die met de meeste

⁷ Verhaeghe, *Neoliberale waarzin*, 11.

⁸ Peter Henk Steenhuis, "Niet druk? Dan heb je geen succes," *Trouw*, 8 februari 2016. Dit krantenartikel is een verslag van een interview met Paul Verhaeghe.

⁹ Paul Verhaeghe, *Het einde van de psychotherapie* (Amsterdam: De Bezige Bij, 2009), 7-8.

depressies en het hoogste zelfmoordcijfer.¹⁰ Verhaeghe wijt dit fenomeen aan een verschuiving van de betekenis van identiteit. In vroegere samenlevingen bestond de identiteit van het individu in het behoren tot bepaalde groepen, die tevens voorzagen in gemeenschappelijke normen, waarden en zingeving.¹¹ Deze identiteit kwam tot stand middels de collectieve spiegel die de samenleving vormde en was bepalend voor de wijze waarop het individu zijn driften reguleerde. Juist deze (erkenning door) de ander is volgens Verhaeghe nodig om de eigen identiteit te ontdekken. Wanneer mensen echter niet langer deel uitmaken van stabiele groepen, leidt dit tot een verlies van identiteit, wat gepaard gaat met angst en gevoelens van zinloosheid.¹² Verhaeghe zoekt de oorzaak hiervoor met name in de hedendaagse sociaaleconomische situatie, waarin voortdurende veranderingen, die worden gepresenteerd als verbeteringen, ertoe leiden dat continuïteit en stabiliteit verdwijnen.

Bij gebrek aan stabiele sociale relaties is het lichaam voor de persoonlijke identiteit van cruciaal belang geworden. Identiteit vervalt dan al snel tot seksuele identiteit.¹³ Een dergelijke invulling van de identiteit biedt echter weinig zekerheid, met het gevolg dat tal van mensen lijden aan zogenaamde psychiatrische ‘stoornissen’. Verhaeghe noemt hier met name de persoonlijkheidsstoornissen, die worden gekenmerkt door de volgende symptomen: “chronisch gevoel van leegte, instabiel zelfbeeld, instabiele intermenselijke verhoudingen [en een] voortdurende angst om in de steek gelaten te worden.”¹⁴ In een samenleving van prestatie en evaluatie uiten de ‘verliezers’ hun gevoelens middels (sociale) angst of agressie. De optredende problematiek wordt echter niet als sociaal probleem, maar als individuele stoornis gezien en behandeld.¹⁵ Verhaeghe spreekt hier over decontextualisering, omdat het individu wordt geïsoleerd van zijn omgeving en zijn problematiek wordt geïnterpreteerd als een biologisch-genetisch defect.

Verhaeghe meent dat de menselijke identiteit onlosmakelijk verbonden is met ethiek: “normen en waarden [zijn] onze manier om met ons lichaam en dat van anderen om te gaan.”¹⁶ De verhouding tot het eigen lichaam is problematisch, omdat de menselijke verlangens veelal

¹⁰ Verhaeghe, *Het einde van de psychotherapie*, 11-12.

¹¹ Verhaeghe, *Het einde van de psychotherapie*, 14.

¹² Verhaeghe, *Het einde van de psychotherapie*, 19.

¹³ Verhaeghe, *Het einde van de psychotherapie*, 28-29.

¹⁴ Verhaeghe, *Het einde van de psychotherapie*, 32.

¹⁵ Verhaeghe, *Het einde van de psychotherapie*, 35.

¹⁶ Verhaeghe, *Identiteit*, 44.

verboden, ongezond, of immoreel zijn en vaak alle drie tegelijk.¹⁷ In de praktijk komen de verlangens van het individu vaak in botsing met de eisen van de samenleving. Het model van de samenleving bepaalt de wijze waarop deze botsing plaatsvindt.¹⁸ Hedendaagse identiteitsproblemen zijn volgens Verhaeghe dan ook niet los te zien van verander(en)de (maatschappelijke) normen en waarden. Het onbehagen in de hedendaagse cultuur beschrijft hij als “een teveel aan genot en een tekort aan groep.”¹⁹ Op de achtergrond speelt hierbij nog iets anders mee. Want hoewel het christendom als religie veel van zijn invloed heeft verloren in de westerse samenleving, is de doorwerking van zijn ethiek nog steeds zichtbaar. Ten opzichte van de Griekse ethiek van zelfrealisatie laat de christelijke ethiek van zelfverloochening drie belangrijke verschuivingen zien. In de eerste plaats gaat deze ethiek tegen de natuurlijke menselijke neigingen in; de menselijke natuur is ten diepste slecht. In de tweede plaats is de mens verantwoordelijk verschuldigd aan een externe macht, die bepaalt wat goed en kwaad is. In de derde plaats is de mens niet langer onderdeel van de natuur, maar staat hij daar als geestelijk wezen boven.²⁰ Gevolg van deze verschuivingen is dat ethiek wordt ervaren als liggend buiten de menselijke identiteit. Dit wil zeggen dat de ethiek geen deel uitmaakt van de menselijke identiteit, maar dat de gemeenschap die het individu van buitenaf oplegt. Met Freud meent Verhaeghe dat een dergelijke ethiek van zelfverloochening de mens innerlijk verdeelt. Bovendien zorgt de loskoppeling van identiteit en ethiek ervoor dat de invloed van veranderde normen en waarden op de identiteit moeilijk wordt onderkend.

De teloorgang van de christelijke religie in het westen is volgens Verhaeghe mede een gevolg van de wetenschappelijke ontdekking dat de realiteit niet vaststaand is, maar veranderlijk. Waar optredende veranderingen in eerste instantie werden geïnterpreteerd als toevallig, ontstond steeds sterker de idee dat ook grote, ingrijpende veranderingen kunnen worden gestuurd. De mens achtte zich steeds meer in staat zijn leefwereld aan zijn behoeften aan te passen. Bovendien werd verandering gelijkgesteld aan verbetering, gekoppeld aan noties als ‘succes’ en ‘kracht’. De morele implicatie hiervan is dat succes gelijk staat aan het goede. In zekere zin is met de vervanging van religie door wetenschap de moraal niet veranderd. De mens is nog steeds onvolmaakt en moet zichzelf verbeteren op psychologisch, lichamelijk en met

¹⁷ Paul Verhaeghe, "Identiteit en angst: Over het nieuwe onbehagen in de cultuur," in *Het nieuwe onbehagen in de cultuur*, ed. Mark Kinet, Marc de Kesel, and Sjeff Houppermans, Psychoanalyse en cultuur 2 (Apeldoorn: Garant, 2011), 77.

¹⁸ Zie voor een bespreking van de relatie tussen maatschappijmodel, identiteit en psychopathologie Verhaeghe, "Identiteit en angst," 81-88.

¹⁹ Verhaeghe, "Identiteit en angst," 91.

²⁰ Verhaeghe, *Identiteit*, 57-58.

name sociaaleconomisch vlak.²¹ Wie faalt is hiervoor zelf verantwoordelijk en moet ook zelf de gevolgen dragen.²² Feitelijk bepaalt de samenleving (nog steeds) hoe het individu zich dient te gedragen. Identiteit is maakbaar en wordt de persoonlijke verantwoordelijkheid van het individu. Succes levert moreel gezag op.²³ Op paradoxale wijze ziet het neoliberalisme het wegnemen van factoren die het individu belemmeren zijn eigen gang te gaan als een terugkeer naar de natuurstaat.²⁴

Verhaeghe beroept zich op het onderzoek naar primaten van bioloog Frans de Waal om aan te tonen dat de mens in zijn natuurlijke staat een groepsdier is.²⁵ Het is een misvatting de mens als een solitair levend dier te zien dat alleen op rationele gronden besluit deel uit te maken van een groep. Primaten vertonen altruïstisch gedrag, (ver)delen voedsel billijk, zeker met bekenden, en aanvaarden alleen een ‘eerlijke’ beloning voor hun werk. Zij hebben een sociale hiërarchie die voor rust en samenwerking zorgt. Voorwaarde voor positief gedrag is wel dat de omgeving dit bevordert. De manier waarop uitwisseling binnen een gemeenschap plaatsvindt, is daarbij bepalend voor haar identiteit. Volgens Freud en Lacan is de sociale organisatie van een gemeenschap de externalisering van de interne menselijke remming, die de versmelting met en afstandsname tot de ander in evenwicht houdt.²⁶ Vanuit biologisch oogpunt kan de samenleving als zodanig dan ook niet als een onwenselijke beknotting van de vrijheid van het individu worden gezien.

Wat in een bepaalde samenleving als (psychisch) normaal en wat als (psychisch) abnormaal geldt, wordt door diezelfde samenleving bepaald aan de hand van sociale criteria. Dit impliceert dat een psychische stoornis een morele stoornis is. Degene die een psychologische stoornis heeft, kan immers niet voldoen aan de normen en waarden van de samenleving waarvan hij deel uitmaakt.²⁷ Nu worden deze normen en waarden niet altijd direct herkend, omdat zij deel uitmaken van het dominante verhaal en daarmee vanzelfsprekend zijn. Ten aanzien van de neoliberale moraal komt daarbij dat deze als wetenschappelijk, en daarmee

²¹ Verhaeghe, *Identiteit*, 76, 78.

²² Vergelijk Nikolas Rose, *Inventing Our Selves: Psychology, Power, and Personhood*, Cambridge Studies in the History of Psychology (Cambridge: Cambridge University Press, 1996), 151: “The self is to be a subjective being, it is to aspire for autonomy, it is to strive for personal fulfilment in its earthly life, it is to interpret its reality and destiny as a matter of individual responsibility, it is to find meaning in existence by shaping its life through acts of choice.”

²³ Verhaeghe, *Identiteit*, 81.

²⁴ Verhaeghe, *Identiteit*, 82.

²⁵ Verhaeghe, *Identiteit*, 91.

²⁶ Verhaeghe, *Identiteit*, 102-105.

²⁷ Verhaeghe, *Identiteit*, 109.

objectief, wordt gepresenteerd, wat haar zeer dwingend maakt.²⁸ Dit laatste wordt versterkt doordat ook de media deze moraal voortdurend verkondigen, wanneer zij expliciet de boodschap uitdragen dat iedereen perfect kan zijn en alles kan hebben. De enige, soms impliciete, voorwaarde is dat het individu voldoende zijn best moet doen.²⁹ Volledige bevrediging van de menselijke verlangens lijkt mogelijk.

Jongeren die met deze boodschap opgroeien zullen zich vaak niet realiseren dat er altijd een menselijk tekort zal blijven bestaan, dat door geen enkel product kan worden opgeheven. Bovendien worden zij aangemoedigd om zich louter te richten op het hebben van persoonlijk succes. De realiteit is dat zij zich, veelal onbewust, de neoliberale ideologie en bijbehorende ethiek hebben eigen gemaakt. Uiteraard zijn er ook de jongeren die falen en daardoor buiten de boot vallen. Zij krijgen in de regel een op gedrag gebaseerd psychiatrisch etiket opgeplakt, dat een oorzaak voor hun falen geeft en hen vrijpleit van schuld. Waar “succes het criterium is voor een normale identiteit, ... wordt falen het symptoom van een gestoorde.”³⁰ De stoornissen die worden vastgesteld hebben daarbij veelal betrekking op de problemen die de omgeving van de ‘gestoorde’ ervaart. Aangezien categorisering nooit waarde vrij is, wordt met de psychiatrische classificatie een politiek en moreel oordeel uitgesproken.

Volgens het neoliberalisme is ieder mens de ondernemer van zijn eigen leven, met als levensdoel (meetbaar) succes en dan met name materiële winst. De bijbehorende norm is efficiëntie. De medemens wordt in de eerste plaats een concurrent, terwijl een geïnternaliseerde gemeenschapsethiek wordt vervangen door contracten. Feitelijk is er vandaag de dag geen overtuigende gemeenschapsethiek meer. De paradoxale situatie ontstaat dat mensen enerzijds wordt geleerd egoïstisch te zijn en dat zij anderzijds worden gecontroleerd, omdat zij als egoïsten niet te vertrouwen zijn. Het systeem van controle en evaluatie verwordt steeds meer tot een anonieme bureaucratie, met angst en onzekerheid als gevolg.³¹ Zoals Michel Foucault in zijn boek *Discipline, toezicht en straf* heeft beschreven, staat het individu machteloos tegenover het onzichtbare toezicht dat hem disciplineert.³² Doordat mensen enerzijds op zichzelf worden teruggeworpen en er anderzijds toe worden aangemoedigd, of verplicht, te genieten hebben zij veel moeite om relaties aan te gaan en te onderhouden. Het gevolg hiervan is dat veel mensen

²⁸ Verhaeghe, *Identiteit*, 164-165.

²⁹ Verhaeghe, *Identiteit*, 147.

³⁰ Verhaeghe, *Identiteit*, 198.

³¹ Verhaeghe, *Identiteit*, 170-171.

³² Michel Foucault, *Discipline, toezicht en straf: De geboorte van de gevangenis*, vert. Vertalerscollectief (Groningen: Historische Uitgeverij, 1989). Interessant is dat er volgens Verhaeghe tegelijkertijd een tekort aan disciplinerende is, waardoor de identiteit instabiel is. Zie Verhaeghe, *Identiteit*, 208.

eenzaam zijn.³³ Deze eenzaamheid wijst erop dat de maatschappelijke groepsvorming te wensen overlaat.

3.3 Autoriteit en macht

In zijn meest recente boek, *Autoriteit*, werkt Verhaeghe een thema uit dat in zijn eerdere werk al zijdelings ter sprake is gekomen, namelijk het gebrek aan autoriteit in de hedendaagse samenleving. Hij stelt dat sinds de Verlichting verzet tegen het gezag kenmerkend is voor de westerse wereld. Dit verzet is te zien als een uiting van het verlangen naar autonomie. Als reactie op de doorgeslagen vrijheid van de tweede helft van de 20e eeuw is vandaag de dag de roep om herstel van orde en gezag hoorbaar. In zijn boek onderzoekt Verhaeghe hoe een dergelijke nieuwe autoriteit er uit zou moeten zien.

De relatie van het individu met de autoriteit is volgens Verhaeghe één van de belangrijke verhoudingen die de eigen identiteit bepaalt.³⁴ “Er is in ons een dwingende kracht aan het werk die ons voorhoudt wie wij móéten zijn en wie we niet mógen zijn.”³⁵ Deze kracht is een internalisering van de maatschappelijke geboden en verboden, die het individu socialiseert, zodat hij voldoet aan de sociale verwachtingen. Autoriteit regelt met andere woorden de verhoudingen tussen het individu en zijn omgeving.

Hoewel autoriteit geen synoniem is voor macht, gaat autoriteit in de praktijk samen met macht. Daarbij impliceert autoriteit een zekere vorm van dwang, eventueel door middel van (gewettigd) geweld. Een gebrek aan autoriteit ontstaat wanneer er geen gemeenschappelijke grondslag bestaat op basis waarvan de één zich vrijwillig aan de macht van de ander onderwerpt. Aangezien autoriteit als moreel gezag uitgaat van en wordt gedragen door de gemeenschap, is de bron van autoriteit extern aan zowel degene die haar bezit als aan degene die haar aanvaardt.³⁶ Nu is het nog niet zo eenvoudig deze bron te vinden. Iedere poging om recht en autoriteit te gronden in een oorsprong berust uiteindelijk op geloof, zoals Pascal reeds enkele eeuwen geleden heeft ingezien.³⁷ Daarbij gaat de vestiging van een bepaald gezag

³³ Verhaeghe, *Identiteit*, 202-203.

³⁴ Paul Verhaeghe, *Autoriteit* (Amsterdam: De Bezige Bij, 2015), 15. De andere fundamentele verhoudingen zijn die tot het andere geslacht, tot gelijken en tot het eigen lichaam.

³⁵ Verhaeghe, *Autoriteit*, 17.

³⁶ Verhaeghe, *Autoriteit*, 35-36.

³⁷ Zie Pascal, *Gedachten*, 30 [§60]: “Het hele rechtsbesef [is] gewoonte, met als enige argument het feit dat deze ingeburgerd is; dat is de mystieke basis van zijn gezag. Wie het tot z'n oorsprong herleidt doet het verdwijnen.”

vrijwel altijd gepaard met geweld. In West-Europa is het gezag eeuwenlang gefundeerd geweest op de hogere waarheid van het christendom en zijn stichtingstraditie, waarbij angst voor het eeuwige oordeel als belangrijkste motivatie diende.³⁸

Het geloof in het (patriarchale) autoriteitssysteem is de afgelopen decennia in West-Europa vrijwel volledig verdwenen, mede dankzij de opkomst van het digitale netwerk. Het gevolg is dat posities die voorheen een vanzelfsprekende autoriteit genoten vandaag de dag ter discussie staan. Ouders, onderwijzers, zorgverleners en politici zijn hun macht kwijtgeraakt. Hoewel Verhaeghe het toenemende verzet tegen het paternalisme van de patriarchale autoriteit als een positieve ontwikkeling beschouwt, realiseert hij zich dat het verdwijnen van autoriteit als zodanig problematisch is. Wanneer autoriteit wegvalt, blijft immers alleen pure macht, gebaseerd op het recht van de sterkste, over. Daarbij is een terugkeer naar de vroegere autoriteit feitelijk onmogelijk, omdat haar grond in rook is opgegaan.³⁹ Wat overblijft, is de zoektocht naar een nieuwe vorm van autoriteit.

Ondanks dat een terugkeer naar vroegere vormen van autoriteit gedoemd is te mislukken, ziet Verhaeghe dat daartoe wel degelijk pogingen worden gedaan, vooral in de politiek. Daarbij is in de hedendaagse samenleving de macht veelal anoniem, zonder morele autoriteit en verantwoordelijkheid. De onderliggende ideologie blijft verborgen, waardoor haar normen en waarden nauwelijks ter discussie kunnen worden gesteld. Omdat macht wordt uitgeoefend zonder dat er sprake is van autoriteit, moet er een eindeloos systeem van controlemechanismen en dwangmaatregelen in het leven worden geroepen om mensen te sturen. Volgens Verhaeghe hangt de verdwijning van de “symbolisch gegronde autoriteit” nauw samen met het neoliberale disciplineringsbeleid.⁴⁰ Waar autoriteit ontbreekt, is extern toezicht nodig.

De verdwijning van de patriarchale autoriteit is samengegaan met de emancipatie van vrouwen. Hierdoor hebben mannen en vrouwen de afgelopen decennia veranderde rollen gekregen, die ook een effect hebben op hun samenlevingsvormen. Een groeiend aantal mensen leeft, al dan niet als gevolg van een bewuste keuze, alleen en een aanzienlijk aantal kinderen groeit op in een eenoudergezin of een samengesteld gezin.⁴¹ De veranderde machtsverhoudingen tussen man en vrouw hebben ook een ingrijpend gevolg voor de

³⁸ Verhaeghe, *Autoriteit*, 55-58.

³⁹ Verhaeghe, *Autoriteit*, 86.

⁴⁰ Verhaeghe, *Identiteit*, 209-210. Met “symbolisch gegronde autoriteit” bedoelt Verhaeghe de autoriteit die louter is gebaseerd op de functie die iemand bekleedt, zoals vader of docent.

⁴¹ Verhaeghe, *Autoriteit*, 126-127.

duurzaamheid van hun relaties. Mensen gaan minder gemakkelijk een relatie met elkaar aan en beëindigen deze ook vaker. Ongetwijfeld speelt hierbij de toegenomen (economische) zelfstandigheid van vrouwen een rol. De belangrijkste verklaring van de moeizaamheid van de hedendaagse liefdesrelaties ziet Verhaeghe echter in “de doorgedreven individualisering en de ... opgelegde marknormen, ook op relationeel gebied.”⁴² Dit heeft uiteraard ook gevolgen voor de wijze waarop volwassenen met hun kinderen omgaan.

Verhaeghe stelt dat de opvoeding van kinderen dankzij de teloorgang van de patriarchale autoriteit een metamorfose heeft ondergaan. Ouders brengen hun kinderen veel minder discipline bij en nemen vaak geen duidelijke autoriteitspositie in. Wanneer kinderen tegen problemen aanlopen, worden deze veel meer dan vroeger gepsihologiseerd. Omdat een kind veel tijd doorbrengt zonder zijn ouders, kan de opvoeding eigenlijk niet meer de exclusieve taak van ouders en docenten zijn, maar moet ze eerder worden toevertrouwd aan een groep mensen die aanwezig is rondom een kind. In de praktijk staan de ouders en kind er nu echter vaak alleen voor, zodat er regelmatig geen autoriteit aanwezig is, met alle gevolgen van dien. Verhaeghe betoogt dat in de hedendaagse samenleving alleen een collectieve autoriteit de voortdurende aandacht kan geven die kinderen nodig hebben.⁴³

Niet alleen de opvoeding, maar ook de economie en politiek verkeren in een crisis. Mensen voelen zich nauwelijks meer aangesproken door de traditionele politiek en zoeken wegen om hun ongenoegen kenbaar te maken.⁴⁴ Volgens Verhaeghe is het niet de democratie als bestuursvorm die faalt, maar de patriarchale invulling die aan de democratie wordt gegeven. Bedrijven richten zich, gesteund door de politiek en onder het mom van verbetering van de sociale zekerheid en werkgelegenheid, op groei, veelal ten koste van hun werknemers. De werkelijke macht ligt bij het economische systeem, in het bijzonder bij degenen die de kredietwaardigheid van bedrijven en landen beoordelen.⁴⁵ In de politiek bepaalt een kleine elite hoe het land wordt bestuurd, zonder dat de burgers daar veel inspraak in hebben. De ongelijkheid tussen burgers neemt toe en het democratisch gehalte van de samenleving daalt.

Tegenover de neoliberale machtsuitoefening stelt Verhaeghe een nieuwe vorm van autoriteit voor, die moet worden uitgeoefend door het collectief van de gemeenschap. In de praktijk betekent dit echter al snel een “horizontale controle van iedereen door iedereen” via de

⁴² Verhaeghe, *Autoriteit*, 135.

⁴³ Vergelijk Verhaeghe, *Autoriteit*, 162.

⁴⁴ Verhaeghe, *Autoriteit*, 196-197.

⁴⁵ Verhaeghe, *Autoriteit*, 172-173.

sociale media.⁴⁶ De angst om te mislukken en te worden buitengesloten dwingt mensen ertoe zich aan deze controle te onderwerpen. Hoewel dit een negatieve motivatie is, betekent dit volgens Verhaeghe niet dat een dergelijke autoriteit moet worden afgewezen. Omdat de mens een sociaal wezen is, heeft hij een gemeenschap nodig om te kunnen functioneren. Een dergelijke gemeenschap moet worden georganiseerd volgens regels die uit de gemeenschap zelf voortkomen. Daarbij moet er voldoende kennis over de gemeenschap en haar functioneren beschikbaar zijn voor ieder lid van de gemeenschap en dienen de (morele) doelen door de gemeenschap zelf te worden vastgesteld.⁴⁷ Alleen zo heeft de gemeenschap controle op haar eigen functioneren. Verhaeghe spreekt hier over een collectieve of horizontale autoriteit. Omdat de nieuwe horizontale autoriteit nog in de kinderschoenen staat, moeten mensen deze nog leren hanteren.

3.4 Conclusie

Zoals hierboven is besproken, wijt Verhaeghe de hedendaagse psychische problematiek hoofdzakelijk aan de neoliberale ethiek, die in de afgelopen dertig jaar diep in de westerse samenleving is doorgedrongen. Kinderen worden van jongs af aan binnen het kader van deze ethiek opgevoed en politiek en media verspreiden haar in het publieke domein, zodat zij dominant is geworden in de samenleving. Op het eerste gezicht valt het niet op dat de ideologie van het neoliberalisme een zeer dwingende moraal oplegt. Een verandering van ethiek gaat echter samen met een verandering van identiteit. Het zijn precies de hedendaagse problemen met de identiteit die de bijbehorende ethiek ter discussie stellen. Blijkbaar brengt het neoliberalisme met zijn vernietiging van sociale verbanden niet het beste in de mens naar boven. De effecten van de huidige arbeidsorganisatie zijn volgens Verhaeghe: “wantrouwen, machteloosheid, onzekerheid, moordende concurrentie, structurele werkloosheid, chronisch gebrek aan tijd, burn-out, eenzaamheid, zinverlies.”⁴⁸

De vraag is in hoeverre een verband tussen het neoliberalisme en psychiatrische stoornissen daadwerkelijk wetenschappelijk kan worden aangetoond. Verhaeghe erkent de moeilijkheid, maar hij meent dat het werk van de gezondheidssocioloog Richard Wilkinson (en anderen) voldoende aannemelijk maakt dat een toename van de inkomensverschillen een negatief effect heeft op de gezondheid in een samenleving. Ook laat Wilkinsons onderzoek zien

⁴⁶ Verhaeghe, *Autoriteit*, 104.

⁴⁷ Verhaeghe, *Autoriteit*, 113.

⁴⁸ Verhaeghe, *Autoriteit*, 224-225.

dat bij een grotere inkomensongelijkheid de kwaliteit van de sociale verhoudingen minder is.⁴⁹ Aangezien een neoliberaal beleid in het algemeen de inkomensverschillen doet toenemen, lijkt het op basis van het genoemde onderzoek aannemelijk dat een dergelijk beleid negatieve gevolgen voor de volksgezondheid zal hebben. Hoewel er veel meer onderzoek naar het verband tussen ongelijkheid en volksgezondheid is gedaan dan Verhaeghe aanhaalt, is een dergelijk verband dermate complex en spelen zoveel factoren een rol, dat meer en uitgebreider onderzoek noodzakelijk is om de eventuele causaliteit vast te kunnen stellen.⁵⁰ Desondanks maakt Verhaeghe het verband met talloze praktijkvoorbeelden, met name uit de psychotherapie, voldoende aannemelijk om zijn analyse serieus te nemen.

Een tweede belangrijk punt, dat Verhaeghe iets minder uitgebreid bespreekt, is dat de hedendaagse samenleving nog steeds doordrongen is van de christelijke ethiek van zelfverloochening. Weliswaar heeft deze ethiek een modern, wetenschappelijk jasje gekregen, het uitgangspunt is onverminderd dat de mens zoals hij van nature is niet voldoet. De egoïstische kant van de mens wordt benadrukt, terwijl zijn altruïstische kant in de schaduw wordt gesteld. Hier lijkt inderdaad in een geseclariseerde vorm het wat pessimistische mensbeeld van het protestantisme op te duiken. Het probleem is dat een dergelijk mensbeeld al snel een zichzelf vervullende voorspelling wordt. Wanneer de mens wordt voorgesteld als ten diepste op zichzelf gericht, zullen mensen eerder geneigd zijn zich ook daadwerkelijk egoïstisch te gedragen. Feitelijk worden zij ertoe aangezet de zorg voor zichzelf alleen te zien in de context van concurrentie met anderen. Dat zorg voor het zelf in werkelijkheid samengaat met zorg voor de gemeenschap verdwijnt daarbij uit beeld.

Het hoeft weinig betoog dat het verbrokkelen van de gemeenschap gepaard gaat met verschillende maatschappelijke en persoonlijke problemen. Autoriteits-, identiteits- en zingevingsstructuren vallen weg, met als gevolg dat het individu nog meer op zichzelf is aangewezen. Bovendien maakt de individualisering van de samenleving het lastig voor degenen die ontevreden zijn met de westerse wijze van leven om zich te organiseren.⁵¹ Dit terwijl het juist de gedeelde antwoorden op de existentiële levensvragen zijn, die mensen met elkaar

⁴⁹ Verhaeghe, *Identiteit*, 192-193. Specifiek wijst Verhaeghe op de sociale status en de mate waarin iemand zeggenschap heeft over zijn werk als factoren die effect hebben op de gezondheid.

⁵⁰ Zie bijvoorbeeld Angus Deaton, "Health, Inequality, and Economic Development," *Journal of Economic Literature* 41, no. 1 (2003): 113-158; Salvatore J. Babones, "Income Inequality and Population Health: Correlation and Causality," *Social Science & Medicine* 66, no. 7 (2008): 1614-1626; Frank J. Elgar, "Income Inequality, Trust, and Population Health in 33 Countries," *American Journal of Public Health* 100, no. 11 (2010): 2311-2315; Karen Rowlingson, *Does Income Inequality Cause Health and Social Problems?* (York: Joseph Rowntree Foundation, 2011).

⁵¹ Verhaeghe, *Identiteit*, 238. Taylor benoemt in zijn werk ditzelfde aspect. Zie voor een bespreking §2.3.

verbinden tot een gemeenschap.⁵² Zo wordt de ideologie van het neoliberalisme op indirecte wijze nog eens versterkt.

Ik wil dit hoofdstuk afsluiten met een punt van kritiek op de analyse van Verhaeghe. Naar mijn inzicht blijft Verhaeghe teveel aan de oppervlakte, wanneer hij de oorzaak voor de hedendaagse psychische problematiek grotendeels herleidt tot het neoliberalisme. Op grond van de analyse van Taylor wil ik stellen dat het neoliberalisme de hedendaagse vorm is van een proces van individualisering dat al een aantal eeuwen gaande is. Dit impliceert dat de vrij recente sociale en economische politiek van het neoliberalisme een uitvloeisel is van een aantal maatschappelijke en culturele ontwikkelingen die de afgelopen eeuwen hebben plaatsgevonden. Deze ontwikkelingen hebben met elkaar geleid tot de uitholling van gemeenschappen en kunnen als zodanig dan ook niet tot het neoliberalisme worden herleid. Verhaeghe legt terecht een verband tussen de culturele omstandigheden en de persoonlijke problemen van mensen, maar hij heeft feitelijk de analyse van Taylor nodig om deze culturele omstandigheden goed te kunnen duiden.

In het volgende hoofdstuk wil ik op basis van het werk van Verbrugge laten zien dat de individualisering van de samenleving tot de uitholling van gemeenschappen en een verlies aan cultuur heeft geleid. Waar Verhaeghe zich concentreert op de psychische problematiek van het individu, focust Verbrugge zich op de teloorgang van de zorg voor het algemeen welzijn.

⁵² Verhaeghe, *Identiteit*, 240-241.

4 Ad Verbrugge en het verlies van cultuur

4.1 Inleiding

Ad Verbrugge is een Nederlandse filosoof, die als hoofddocent sociale en culturele filosofie werkzaam is aan de Vrije Universiteit Amsterdam. In zijn werk richt hij zich met name op de vraag naar de dynamiek van de cultuur in de moderne wereld en de plaats die de mens binnen die cultuur inneemt. Verbrugge probeert hedendaagse fenomenen binnen de context van het geheel van de samenleving te begrijpen. Daarbij bepleit hij een terugkeer naar traditionele waarden en verzet hij zich tegen het neoliberalisme.

Verbrugge vat de mens in eerste instantie op als lid van een gemeenschap. De mens kan pas werkelijk vrij zijn dankzij de zedelijke gemeenschap waarvan hij deel uitmaakt.¹ De eerste belangrijke implicatie hiervan is dat de mens zijn vrijheid alleen krijgt en behoudt als de gemeenschap waartoe hij behoort haar in stand houdt. Omgekeerd vormt de vrijheid van het individu als zodanig onvoldoende grond voor de samenhang van een gemeenschap. Verbrugge beschouwt de Verlichting als een verstoring van de relatie tussen gemeenschap en individu. De tweede implicatie is dat het individu zo moeten worden opgevoed dat het als lid van de gemeenschap de vrijheid dient. Het individu moet als burger verantwoordelijkheid nemen voor het algemeen belang.² Daarbij zijn allerlei kleinschalige samenlevingsverbanden, die het gemeenschappelijk welzijn centraal stellen, noodzakelijk.

In de volgende paragrafen bespreek ik enkele fenomenen die volgens Verbrugge de ontbinding van de westerse gemeenschappen tonen. In paragraaf 4.2 komen kort de religieuze en ethische veranderingen die de Verlichting met zich mee heeft gebracht aan de orde. In paragraaf 4.3 bespreek ik het verlies van cultuur onder invloed van het neoliberalisme. In paragraaf 4.4 beschrijf ik Verbrugges inzichten ten aanzien van de relatie tussen liefde en gemeenschap in de hedendaagse samenleving.

4.2 Religie, Verlichting en waarden

Sinds de Verlichting wordt volgens Verbrugge de mens in de westerse samenlevingen in de eerste plaats als individu gezien. Het op zichzelf gerichte individu verhoudt zich in een

¹ Ad Verbrugge, *Tijd van onbehagen: Filosofische essays over een cultuur op drift* (Amsterdam: Uitgeverij SUN, 2004), 15.

² Verbrugge, *Tijd van onbehagen*, 132.

spanningsvolle relatie tot de gemeenschap.³ Dit komt onder andere tot uiting in de vormgeving van de ethiek. Enerzijds stellen de ethische systemen van de Verlichting het algemene tot doel van het menselijke leven. Anderzijds zijn deze systemen nooit daadwerkelijk de basis geworden voor wetgeving en politiek. In de praktijk zijn het schadebeginsel en het streven naar individueel geluk de belangrijkste uitgangspunten voor de inrichting van de samenleving.⁴ Feitelijk komt dus juist het belang van het individu en niet zozeer het algemeen belang centraal te staan. Vooral de onbepaalde vrije wil van de mens wordt benadrukt en de gehele werkelijkheid wordt in termen van haar nut voor de mens begrepen.

Voor en tijdens de periode van de Verlichting komt ook de moderne wetenschap tot bloei. Vanuit (natuur)wetenschappelijk oogpunt is de mens een toevallig object als andere objecten, zonder bijzondere waarde. Evenals andere objecten is hij onderworpen aan de wetten van de natuur. Op paradoxale wijze ondergraaft de wetenschap die de mens in staat stelt de natuur aan zich te onderwerpen diens positie binnen diezelfde natuur. Dit betekent dat de empirisch-wetenschappelijke benadering van de mens, zoals Kant zich reeds realiseerde, de notie van menselijke vrijheid uitholt.⁵ Vanaf de Verlichting wordt de mens dus enerzijds als een vrij, autonoom subject gezien en anderzijds als een natuurlijk object dat door de wetenschap kan worden bestudeerd.

De pretentie van de Verlichting de definitieve en universele waarheid van de rede te doen triomferen en daarmee een afronding van de geschiedenis te bewerkstelligen ziet Verbrugge als kenmerkend voor de Europese levenservaring. Deze is nauw verbonden met het westerse christendom, in het bijzonder in zijn protestantse gedaante. De filosofie van de Verlichting heeft de onbewijsbare uitgangspunten ten aanzien van de centrale plaats van de mens en zijn subjectiviteit feitelijk overgenomen van het protestantisme. Zo impliceert de persoonlijke verantwoordelijkheid tegenover God individuele gewetensvrijheid en wordt de idee van de christelijke kerk uitgewerkt in het denken over de samenleving als een gemeenschap van gelijkwaardige individuen, die het algemeen welzijn nastreven.⁶

³ Verbrugge, *Tijd van onbehagen*, 199-200.

⁴ Verbrugge, *Tijd van onbehagen*, 202-203.

⁵ Verbrugge, *Tijd van onbehagen*, 206-207.

⁶ Verbrugge, *Tijd van onbehagen*, 217-218. Taylor laat in zijn werk zien hoe in de periode van het deïsme en de Verlichting de idee werd ontwikkeld dat God de doelstellingen van individuen optimaal op elkaar laat aansluiten zodat, onbedoeld, het doel van het algemeen welzijn wordt gediend. Eigenliefde en de liefde voor het algemeen welzijn vallen feitelijk samen. Toen God steeds meer uit beeld verdween, verloor de essentie van deze idee weinig aan zeggingskracht.

De Europese cultuur is dan ook, zelfs in haar hedendaagse gestalte, gefundeerd in en in zekere zin bezielt door het christendom. Met de ‘dood van God’ en de bijbehorende teloorgang van het heilige verdwijnt echter ook in toenemende mate de religieuze bezieling, met het gevolg dat de waarden van de Verlichting als niet meer dan een toevallig ‘experiment’ worden geïnterpreteerd. Er bestaat geen waarheid of betekenis meer die aan het menselijke subject vooraf gaat. De mens wordt daarmee teruggeworpen op zichzelf, waarbij zijn persoonlijke vrijheid en voorkeuren de ultieme maatstaf vormen. Door de ontkrachting van het heilige worden gemeenschappelijke levensvormen ondermijnd en verdwijnt bovenindividuele betekenis.⁷ Verbrugge meent dat dit verdwijnen van bezieling en heilige overtuiging tot een verzwakking en desintegratie van de Europese cultuur heeft geleid.⁸ De naar oneindigheid strevende wil, die zo kenmerkend is voor de Europese cultuur, heeft met name in de tweede helft van de 20^e eeuw de traditie op het spel gezet. De open samenleving met haar mensenrechten kan volgens hem echter alleen functioneren binnen een cultuur die de subjectiviteit van het individu in het heilige grondt. Verbrugge concludeert dan ook dat Europa een nieuwe bezieling nodig heeft, die niet door de ideeën van de Verlichting kan worden geleverd. Aangezien de mens altijd wordt gedreven door een bovenindividuele bewogenheid, brengt het verdwijnen van een cultuurgemeenschap met zich mee dat een voedingsbodemp ontstaat voor gevaarlijke ideologieën en onverdraagzaamheid.⁹

4.3 Cultuurverlies

Veel van de hedendaagse problemen in de samenleving moeten volgens Verbrugge worden begrepen als manifestaties van een verlies van cultuur. Hij beschouwt de problemen die in een samenleving naar voren komen als onlosmakelijk verbonden met het leven in diezelfde samenleving. Dit geldt bijvoorbeeld ook ten aanzien van het zogenaamde ‘zinloos geweld’: “iedere samenleving krijgt het geweld dat bij haar past.”¹⁰ Dit betekent dat dit geweld niet alleen schuilt in degenen die geweld uitoefenen, maar ook in de samenleving als geheel.

Verbrugge meent dat sinds het verdwijnen van het christendom in de westerse samenleving een te positief mensbeeld de overhand heeft, waarin geen plaats meer is voor het

⁷ Verbrugge, *Tijd van onbehagen*, 239.

⁸ Verbrugge, *Tijd van onbehagen*, 241.

⁹ Verbrugge, *Tijd van onbehagen*, 262-263.

¹⁰ Verbrugge, *Tijd van onbehagen*, 21.

kwaad.¹¹ Daarbij neemt hij een vaak niet opgemerkte spanning waar tussen het levensideaal en de daadwerkelijke levenswijze.¹² Hoewel rechtvaardigheid als samenlevingsideaal wordt beleden, is het daadwerkelijk rechtvaardige leven, dat de eigen zelfontplooiing verenigt met het recht daarop van anderen, vaak ver te zoeken. Het werkelijke ideaal lijkt dan ook niet rechtvaardigheid te zijn, maar “de *vrijheid van de individuele persoon* met zijn particuliere behoeften en verlangens.”¹³ In de praktijk betekent dit dat ieder individu maximale genotsbeleving nastreeft, waarmee de wereld er schijnbaar voor hem is en het recht van de ander er niet meer toe doet. De gemeenschap, die de voorwaarde is voor de individuele vrijheid, valt uiteen en het recht wordt een abstracte werkelijkheid, niet langer de geleefde uitdrukking van de algemene wil. De consequentie is dat de vrijheid van het individu zal ontaarden in een strijd tussen atomaire individuen.

Deze situatie heeft dan ook implicaties voor de uitvoering van het recht. Het recht is volgens Verbrugge oorspronkelijk de uitdrukking van de algemene wil van een gemeenschap. Dit impliceert dat degene die een misdaad begaat het recht van de gemeenschap uit vrije keuze schendt. Hij isoleert zich door zijn misdaad van de gemeenschap en bepaalt zelf de bijbehorende straf, een negatie van de negatie, in overeenstemming met de algemene wil van de gemeenschap. Dader en slachtoffer kunnen door de straf weer terugkeren in de gemeenschap.¹⁴ Een gemeenschap waarin het recht vaak wordt geschonden, moet volgens Verbrugge een strenge strafmaat hanteren, om te tonen dat zij haar eigen waarden serieus neemt.¹⁵ Indien er echter nauwelijks meer sprake is van een gemeenschap, verdwijnt het besef van wat misdaad inhoudt. Jongeren groeien op zonder cultureel te worden geïntegreerd tot zedelijke burgers. Isolatie van de gemeenschap is vanzelfsprekend en wordt niet langer als kwaad onderkend. De straf voor een misdaad wordt daarmee feitelijk meer een veroordeling van de omgeving waarin de misdadiger leeft geworden dan een vorm van zelfbepaling van de misdadiger. Van zelfbepaling is immers slechts sprake indien de misdadiger handelt vanuit het besef dat zijn daad een misdaad is. Hier komt bij dat verzoening pas mogelijk is als er tussen de dader en de

¹¹ Verbrugge staat met deze opvatting lijnrecht tegenover Verhaeghe.

¹² Verbrugge, *Tijd van onbehagen*, 25-26.

¹³ Verbrugge, *Tijd van onbehagen*, 27.

¹⁴ Verbrugge meent dat ook het slachtoffer door de misdaad buiten de gemeenschap valt, omdat “het slachtoffer ... door de handeling van de misdadiger [is] genegeerd in de werkelijkheid van zijn vrijheid.”

¹⁵ Verbrugge, *Tijd van onbehagen*, 18-19.

andere leden van de gemeenschap een gedeelde achting voor het goede in een gemeenschappelijke dimensie bestaat.¹⁶

De afwijzing van de bestaande traditie in de jaren 60 en 70 van de 20^e eeuw voert Verbrugge deels terug op het existentialisme. De angst, verveling en walging waarmee het bestaan binnen deze stroming wordt ervaren is niet algemeen menselijk, maar aan de cultuur gerelateerd.¹⁷ Zij tonen een gebrek aan vertrouwen in de eigen cultuur. Ongebreidelde consumptie moet het ervaren gebrek aan zin in het leven compenseren. Het effect hiervan is dat de mens zichzelf niet meer genoeg is en voortdurend op zoek is naar nieuwe prikkels die hem helpen de tijd te verdrijven. Deze prikkels, en dan met name de seksuele, zetten het leven waaruit de bezieling is verdwenen weer een moment in vuur en vlam.¹⁸ Het leven wordt daarbij steeds vormelozer en de mens valt ten prooi aan onbewuste krachten. De rationeel-technische beheersing van het bestaan blijkt een illusie te zijn. Technisch-economische krachten bepalen het leven van de mens door zijn aandacht te richten op het uiterlijk van het bestaan, zodat hij zijn innerlijke levensrichting kwijtraakt.¹⁹

Verbrugge acht het neoliberalisme met zijn ideaal van een geheel flexibele, onbegrensde vrije markt in belangrijke mate verantwoordelijk voor de ontwrichting van de gemeenschap. Menselijke behoeften ontstaan altijd binnen de context van een samenleving. In het hedendaagse westen worden deze behoeften echter (door de commercie) op ongekende schaal gecreëerd, met het gevolg dat de mens in de eerste plaats een solipsistische consument is geworden, wiens individuele gevoelsbeleving centraal staat.²⁰ Het is zeer twijfelachtig of er nog wel daadwerkelijk sprake is van keuzevrijheid. Iedere gevoelde behoefte wordt positief gewaardeerd en de vraag naar goede behoeften wordt nauwelijks meer gesteld. Verbrugge spreekt hier zelfs over de-individuatie.²¹ De paradox is dat de markt het individu voorspiegelt zich te kunnen onderscheiden door te consumeren, terwijl dat hem feitelijk tot massamens maakt. De negatieve kant van het leven wordt verdrongen, de deugd als nastrevenswaardig ideaal is verdampt, de opvoeding verwaterd en volwassen identificatiefiguren ontbreken. Daarbij is het voor kinderen buitengewoon problematisch als zij niet langer het gemeenschapsleven leren binnen een gezin waar de leden het leven met elkaar delen. Jongeren

¹⁶ Verbrugge, *Tijd van onbehagen*, 40.

¹⁷ Verbrugge, *Tijd van onbehagen*, 265.

¹⁸ Verbrugge, *Tijd van onbehagen*, 269-270.

¹⁹ Verbrugge, *Tijd van onbehagen*, 281.

²⁰ Verbrugge, *Tijd van onbehagen*, 34.

²¹ Verbrugge, *Tijd van onbehagen*, 264.

zijn als gevolg van deze maatschappelijke ontwikkelingen richtingloos en zoeken in een zinloos bestaan hun toevlucht in roes en geweld.²² De zinloosheid van de samenleving uit zich in zinloos geweld dat zelfdestructief is. Een dergelijke samenleving is ten dode opgeschreven en heeft daarom verlossing nodig. Vanuit dit perspectief wekt het geen verbazing dat Verbrugge termen als ‘onbehagen’ en ‘verwarring’ gebruikt om de huidige tijd te duiden.

Het onbehagen in de westerse samenleving houdt volgens Verbrugge voornamelijk verband met de “totaaleconomische exploitatie en beheersing van de gehele aarde en alle levensgebieden.”²³ Het vrijemarktkapitalisme lijkt almachtig te zijn, maar kan feitelijk alleen bestaan dankzij de open samenleving waarbinnen het functioneert. Deze samenleving heeft als kernwaarde de vrijheid van het individu, wat met zich meebrengt dat er in principe geen verdere gemeenschappelijke moraal mogelijk is.²⁴ Effectiviteit is het schijnbaar neutrale kernbegrip dat de doelstelling van het economisch handelen weergeeft. De nadruk op de eigen gevoelsbeleving kan er daarbij gemakkelijk toe leiden dat de ander enkel nog een functie heeft in dienst van het eigen welzijn. Uitwendige welvaart staat voorop, met als gevolg “vervreemding, vereenzaming en geweld.”²⁵ Het effectiviteitsdenken ondermijnt daarbij historisch gegroeide, cultureel bepaalde praktijken.²⁶ Aangezien de “totaal-globaliserende technologische consumptiemaatschappij ... alle culturen penetreert, transformeert en daarbij alle mensen een eenzelfde levenswijze oplegt”, is zij totalitair van aard.²⁷

Omdat mensen geen eer meer leggen in een deugzaam leven, moeten zij worden gedisciplineerd en gecontroleerd. Met de reductie van het gehele leven tot consumptie, ondermijnt het vrijemarktkapitalisme op langere termijn de gemeenschap en daarmee ook zichzelf. Aangezien een liberale democratie alleen lijkt te kunnen bestaan wanneer er sprake is van een zekere eenheid binnen een gemeenschap, impliceert de ondermijning van de westerse gemeenschap dat de democratie zelf in gevaar is.²⁸ Teveel individuele vrijheid gaat immers ten koste van het gemeenschappelijk welzijn. Het gevolg is dat de vrijheid van het individu onder

²² Verbrugge, *Tijd van onbehagen*, 37.

²³ Verbrugge, *Tijd van onbehagen*, 43.

²⁴ Verbrugge, *Tijd van onbehagen*, 50. Hierbij moet worden opgemerkt dat de Nederlandse overheid zich wel degelijk bemoeit met de invulling van het persoonlijke leven van de burgers. Zo noemt Verbrugge als voorbeeld de normatieve opvatting dat vrije burgers zich dienen te ontplooien.

²⁵ Verbrugge, *Tijd van onbehagen*, 66.

²⁶ Verbrugge, *Tijd van onbehagen*, 185.

²⁷ Verbrugge, *Tijd van onbehagen*, 188.

²⁸ Verbrugge suggereert dit gevaar op grond van de feitelijke problemen met betrekking tot de invoering van een liberale democratie in verschillende landen in het Midden-Oosten. Zie Verbrugge, *Tijd van onbehagen*, 94.

druk staat. Omdat mensen niet zelf hun verantwoordelijkheid als burgers op zich nemen, probeert de overheid het burgerschap, dat is uitgehold door een (te) ver doorgevoerde individuele vrijheid, opnieuw op te leggen.²⁹ Het behoeft weinig betoog dat een dergelijk opgelegd burgerschap de individuele vrijheid begrenst. Het echte probleem, namelijk “het gebrek aan een zin voor cultuur”, wordt met het overheidsingrijpen echter niet verholpen. Het is precies dit gebrek dat leidt tot gevoelens van vervreemding en ontworteling en gemis aan verbondenheid met anderen.³⁰ Het ontbreekt aan een bovenindividuele bezieling, die de historische onderneming van de samenleving draagt.³¹ Met ‘de dood van God’ is niet alleen het belang van religie sterk afgenomen, ook de waarden van de Verlichting staan onder druk met als gevolg de ontbinding van de samenhang van de gemeenschap.

Verbrugge noemt als praktisch voorbeeld van de desintegratie van gemeenschappen het feit dat de flexibilisering van de arbeidsmarkt, mede als gevolg van de Europese éénwording, leidt tot een gebrek aan verbinding van het individu met de cultuur en van werknemers met werkgevers.³² De steeds verder gaande globalisering maakt het individu los uit zijn specifieke cultuur. Er is een abstract, vrij subject van de mensenrechten ontstaan, dat niet is verbonden met een concrete cultuur. Volgens Verbrugge toont het ontbreken van liefde voor de eigen cultuur onvrijheid.³³ De vrijheid die de individualisering van de samenleving zou moeten brengen verkeert op paradoxale wijze in haar tegendeel.

4.4 Liefde en gemeenschap

Waar de relevantie van *Tijd van onbehagen* voor het onderwerp van deze thesis vrijwel onmiddellijk duidelijk is, blijkt deze niet direct met betrekking tot Verbrugges boek *Staat van verwarring: Het offer van de liefde*. In dit boek beoogt Verbrugge immers de vraag te bespreken “wat voor vorm liefde aan kan nemen in onze virtuele consumptiecultuur.”³⁴ Hierbij komt echter expliciet en impliciet aan de orde wat er misgaat met de liefde in de hedendaagse consumptiemaatschappij, hetgeen uitermate relevant lijkt te zijn voor de toestand van de 21^e-eeuwse mens. Verbrugge zelf acht zijn bespreking vanuit existentieel oogpunt noodzakelijk, omdat de westerse samenleving zich in een crisis bevindt die de relatie van de mens met de

²⁹ Verbrugge, *Tijd van onbehagen*, 135.

³⁰ Verbrugge, *Tijd van onbehagen*, 137-138.

³¹ Vergelijk Verbrugge, *Tijd van onbehagen*, 150.

³² Verbrugge, *Tijd van onbehagen*, 177-179.

³³ Verbrugge, *Tijd van onbehagen*, 190.

³⁴ Ad Verbrugge, *Staat van verwarring: Het offer van de liefde* (Amsterdam: Uitgeverij Boom, 2013), 10.

aarde, de medemens en het eigen lichaam treft. Hij probeert het spanningsveld te laten zien tussen de liefde die gemeenschap zoekt en het atomair individualisme dat zichzelf zoekt in een ontbindende samenleving. Hij meent dat de liefde tussen man en vrouw de meest elementaire gemeenschap vormt en daarmee de voorwaarde is voor het leven.

Het uitgangspunt voor zijn boek neemt Verbrugge in de bestsellertrilogie *Vijftig tinten*. Hij wil nagaan of het verkoopsucces van deze boeken een collectief verlangen weerspiegelt naar nieuwe idealen, die op gespannen voet staan met het heersende ideaal van individuele vrijheid en autonomie. In de boeken wordt de seksualiteit als centrale menselijke levenservaring aan de orde gesteld en in verband gebracht met zowel het christelijke als niet-christelijke goddelijke.³⁵ De relatie tussen de twee hoofdpersonen begint met heftige erotiek, maar gaat vervolgens over in een traditionele man-vrouwverhouding. Het verlangen naar overgave dat zo'n belangrijke rol speelt in *Vijftig tinten* staat haakt op het ideaal van de zelfverwerklijkende afgeslotenheid en autonomie van het individu.

Hoewel in de filosofie geluk altijd al is gezien als het levensdoel van de mens, wijst Verbrugge erop dat geluk vanaf de moderne tijd wordt geïnterpreteerd als *geluksgevoel*. Sinds de jaren 60 van de vorige eeuw wordt geluk veelal gezien als volkomen vrijheid om het leven naar eigen inzicht in te vullen en zo zichzelf te ontplooien, zonder belemmering van buitenaf.³⁶ De inhoud van de wil van het individu wordt echter in belangrijke mate bepaald door de samenleving waarin hij leeft. Dit betekent volgens Verbrugge dat niet alleen het ideaal van individuele keuzevrijheid, maar ook de feitelijke invulling ervan in belangrijke mate wordt bepaald door de gemeenschap. De steeds verdergaande individualisering en maatschappelijke neutralisering van de sekse hebben ertoe geleid dat de omgangsvormen tussen man en vrouw onduidelijk zijn geworden, terwijl tegelijkertijd uiterlijke verschillen juist worden benadrukt.³⁷ Enerzijds ligt de nadruk op de individuele, innerlijke beleving, anderzijds is het belang van lichamelijke en seks met het oog op het ervaren van de geslachtelijke identiteit sterk toegenomen. De wil van het individu komt centraal te staan. Dit brengt met zich mee dat bestaans- en samenlevingsvormen volkomen onbepaald zijn.

De hedendaagse consumptiecultuur kenmerkt zich door de voortdurende creatie van het menselijk tekort dat kan worden weggenomen, althans dat is de belofte, door het aanschaffen van nieuwe goederen. Een dergelijk consumptiepatroon, waarbij goederen voortdurend worden

³⁵ Verbrugge, *Staat van verwarring*, 34-35.

³⁶ Verbrugge, *Staat van verwarring*, 38-39.

³⁷ Verbrugge, *Staat van verwarring*, 55-57.

vervangen, leidt volgens Verbrugge op paradoxale wijze tot “materialistische onthechting”.³⁸ Het tekort wordt niet weggenomen, maar de behoefte wordt juist vergroot. Omdat goederen en diensten slechts tijdelijk worden gebruikt, houden consumenten deze op onthechte wijze op afstand. Het individu meent uit vrije wil zijn eigen keuzes te kunnen maken, terwijl hij in werkelijkheid in de ban raakt van “onpersoonlijke machten en de collectieve ritmiek van modes, hypes en virtuele indrukken, die hij tot zich neemt en waaraan hij nauwelijks zelf iets bijdraagt.”³⁹ De fysieke verbondenheid met de wereld neemt bovendien af door de hedendaagse (tele)techniek. De leefwereld virtualiseert en het contact met anderen draait sterk om uiterlijke ervaringen. Volgens Verbrugge kan achter het succes van de sociale media echter “een verlangen schuilgaan naar een vollere werkelijkheidservaring.”⁴⁰ Zo houdt het kijken van porno op internet enerzijds een virtualisering en onthechting van de seksualiteit in, die haar reduceert tot uiterlijke lichamelijkeheid, maar kan het anderzijds wijzen op een onderliggend verlangen naar lichamelijke gemeenschap met een ander. De wederzijdse overgave aan de exclusieve ander in *Vijftig tinten* lijkt een weerspiegeling te zijn van dit verlangen. Middels erotiek wordt de “afgesloten atomaire vrijheid” doorbroken en een eigen gemeenschap gesticht.⁴¹

Het eigen bestaan als een eenheid zien is een lastige opgave in een gefragmenteerde wereld. Het individu moet deze eenheid volgens Verbrugge grotendeels zelf, onder meer in de vorm van een samenhangend verhaal, creëren.⁴² Wanneer het bestaan niet meer is dan een stroom van min of meer losstaande belevenissen, zonder levensvisie of moraal, krijgt het geen zin of betekenis. Het is dus de kunst na het eroderen van het christendom en de burgercultuur een nieuwe inhoud aan het goede leven te geven, zodat het handelen richting, samenhang en betekenis heeft.

Verbrugge meent met Aristoteles dat de mens zijn diepste wezen alleen kan ontplooiën wanneer hij in gemeenschap met anderen leeft. Hiertoe moet de hedendaagse atomaire mens zich van zijn afgeslotenheid bevrijden en zich verbinden met iets of iemand anders. Verbrugge ziet in de verlangende liefde (*eros*) de transformerende kracht die de mens buiten zichzelf doet treden in het zich toevertrouwen aan de ander.⁴³ De levenssfeer verandert, er is hoop op een nieuw leven en de ander weerspiegelt het eigen wezen. De overgave aan de ander houdt de

³⁸ Verbrugge, *Staat van verwarring*, 75.

³⁹ Verbrugge, *Staat van verwarring*, 78.

⁴⁰ Verbrugge, *Staat van verwarring*, 87.

⁴¹ Verbrugge, *Staat van verwarring*, 95-96.

⁴² Verbrugge, *Staat van verwarring*, 166.

⁴³ Verbrugge, *Staat van verwarring*, 174-175, 180-181.

enerzijds een zeker verlies van zichzelf en daarmee een identiteitsverandering in, maar anderzijds ook de mogelijkheid van heling van de eigen wonden. *Vijftig tinten* weerspiegelt volgens Verbrugge het verlangen naar bezieling, die middels de erotisering van het leven in het lichamenlijk bestaan als zodanig wordt gezocht.⁴⁴ De versmelting kan tot een ervaring van transcendentie leiden, waarbij het zelf wordt verheven, juist door zich te onderwerpen. Bovendien zal de verbondenheid die de erotische liefde teweegbrengt ook kunnen worden getransformeerd tot bestendige liefde (*filia*). Zeker wanneer de geslachtsgemeenschap tot het krijgen van kinderen leidt, doorbreekt de zorg voor het nageslacht de afgeslotenheid van het individu.⁴⁵ De ouders moeten zich toewijden aan hun nieuwe gemeenschap om deze gezond te houden. De hedendaagse nadruk op de subjectiviteit van het individu en de afname van gemeenschappelijke omgangsvormen bemoeilijken echter bestendige relaties tussen liefdespartners.

In de geschiedenis van de westerse filosofie is er een duidelijke tendens zichtbaar om het denken boven het lichamenlijke bestaan te stellen. Hierdoor kan gemakkelijk een vervreemding van het eigen lichaam en de omringende wereld ontstaan, die leidt tot atomaire afgeslotenheid.⁴⁶ De gespletenheid tussen het denken en het lijfelijke, zinnelijke bestaan kan volgens Verbrugge worden geheeld door de eigen autonomie op te geven in de erotische overgave aan de ander. Dit vraagt een “concentratie op de zinnelijkheid” die de ontvankelijkheid voor de “lijfelijke gewaarwording” versterkt. De erotische overgave gaat samen met een veranderde identiteitservaring, die letterlijk in het eigen lichaam wordt gevoeld. Wanneer seksualiteit niet gekoppeld is aan een exclusieve wederzijdse relatie, is zij vluchtig en consumptief van aard. Het individu blijft dan afgesloten voor de ander, wat impliceert dat “de seksuele gemeenschap ook geen bevestiging van het individu kan geven.”⁴⁷ Seks dient dan louter ter afleiding of, op feitelijk paradoxale wijze, bevestiging. Het succes van *Vijftig tinten* geeft juist blijk van een verlangen naar heling, dat op zijn beurt weer wijst “naar de postmoderne ziekte van de ontbinding van gemeenschappen en innerlijke gespletenheid.”⁴⁸ De bestaande orde wordt omgekeerd: “het hoogste erotische genot vraagt om een overgave waarin het gaat om gemeenschap en niet langer om de autonomie van het individu.”⁴⁹ Vrijblijvende en afstandelijke consumptie maakt plaats voor de concentratie en toewijding om een gemeenschap

⁴⁴ Verbrugge, *Staat van verwarring*, 192-193.

⁴⁵ Verbrugge, *Staat van verwarring*, 223.

⁴⁶ Verbrugge, *Staat van verwarring*, 206.

⁴⁷ Verbrugge, *Staat van verwarring*, 220.

⁴⁸ Verbrugge, *Staat van verwarring*, 230.

⁴⁹ Verbrugge, *Staat van verwarring*, 231.

vorm te geven. Tegelijk suggereert Verbrugge dat de liefde ook kan worden geofferd aan de consumptie van een goed, waarvoor de verantwoordelijkheid aan iets of iemand anders wordt overgedragen. Zo geeft de vrouwelijke hoofdpersoon van *Vijftig tinten* zich over aan de macht van de mannelijke hoofdpersoon om seksueel genot te ontvangen. In een dergelijk geval wordt de ander een middel om de eigen problemen te verhelpen en het eigen geluk te bevorderen.⁵⁰ De innerlijke gespletenheid kan echter niet middels een consumptieve verhouding worden opgeheven. Alleen de liefde die zichzelf geeft vanuit een innerlijke vrede reikt tot de hoogste erotische verhouding.⁵¹

4.5 Conclusie

De belangrijkste oorzaak van de precare situatie van de 21^e-eeuwse mens ligt volgens Verbrugge in het uiteenvallen van gemeenschappen. De neoliberale ideologie van de onbegrensde vrije markt en het individu als consument acht hij hier in belangrijke mate verantwoordelijk voor. Een onderliggend probleem is dat de idealen van de Verlichting, die steeds de bevordering van het algemene welzijn beogen, niet daadwerkelijk zijn nagestreefd in de Europese samenlevingen. Daarmee wordt de als vanzelfsprekend aangenomen individuele vrijheid de ultieme maatstaf voor het goede. Vrijheid wordt daarbij opgevat als het individualistisch streven naar geluk, zonder dat er sprake is van een gemeenschappelijke moraal of het bevorderen van het algemeen welzijn. Dat de individualisering negatieve gevolgen heeft voor het welbevinden van de mens blijkt niet alleen uit een fenomeen als zinloos geweld, maar ook uit het verlangen naar innerlijke heling, waarvan het succes van *Vijftig tinten* volgens Verbrugge blijkt geeft.

De problemen zoals Verbrugge die beschrijft zijn complex en niet eenvoudig op te lossen. Feitelijk is er een nieuwe gemeenschapszin nodig, die om gemeenschappelijke symbolen en omgangsvormen vraagt. Zonder bezieling die het individu overstijgt, verdampen de idealen die een samenleving bijeenhouden. Onderdeel van een nieuwe gemeenschapszin zijn rituelen en symbolen die de gemeenschap in staat stellen met het kwaad om te gaan. Ook zijn nieuwe gemeenschappelijke vormen nodig om de liefdesrelaties tussen mensen vorm te geven. In navolging van Plato en Aristoteles benadrukt Verbrugge het belang van de deugd als centraal

⁵⁰ Verbrugge, *Staat van verwarring*, 240-242. Het individu gebruikt de wereld buiten zichzelf om gelukkig te worden, maar voelt zich tegelijkertijd niet meer daadwerkelijk met de wereld verbonden.

⁵¹ Verbrugge, *Staat van verwarring*, 248.

ethisch principe, omdat het een evenwicht bewaart tussen individuele ontplooiing enerzijds en gemeenschapsleven anderzijds.⁵²

Evenals Taylor, laat Verbrugge zien dat het welzijn van het individu om sterke gemeenschappen vraagt. Authentiek bestaan is alleen mogelijk binnen dergelijke gemeenschappen en komt in het gedrang wanneer de idealen van de gemeenschap, die het algemeen belang op het oog hebben, grotendeels worden vervangen door de verlangens van het individu. Wellicht plaatst Verhaeghe in dit opzicht, zeker in vergelijking met Taylor en Verbrugge, het individu nog te centraal.

⁵² Verbrugge, *Tijd van onbehagen*, 70.

5 Depressie, neoliberalisme, authenticiteit en zingeving

5.1 Inleiding

In de voorgaande hoofdstukken is naar voren gekomen hoe gemeenschappen in de afgelopen eeuwen steeds verder zijn uitgehold. In dit hoofdstuk wil ik beargumenteren dat deze uitholling via enkele onderscheiden mechanismen heeft geleid tot een aantal met elkaar samenhangende problemen, die zich uiten in de vorm van psychische ziekten. Hierbij wil ik het werk van Taylor, Verhaeghe en Verbrugge via het werk van enkele andere denkers verbinden met het centrale probleem van deze thesis, namelijk de oorzaak van de psychische problemen van de hedendaagse westerse mens.

Ongetwijfeld het belangrijkste ziektebeeld waarin de psychische malaise van de 21^e-eeuwse mens tot uiting komt is depressie.¹ Volgens de World Health Organization is depressie zelfs de voornaamste ziektemaker van onze tijd.² Trudy Dehue spreekt in haar werk met betrekking tot depressie zelfs over een epidemie.³ Depressie is dan ook te zien als een representatie van het psychische lijden en het ongeluk van de hedendaagse mens. De depressieve mens is niet in staat zichzelf te ontplooien of te verwerkelijken door initiatief en verantwoordelijkheid te nemen voor zijn eigen leven.⁴ Depressie wordt daarbij opgevat als een stoornis, die dient te worden verholpen. In de voorgaande hoofdstukken is reeds naar voren gekomen dat de eis die de moderne mens wordt gesteld om zijn leven zelf optimaal vorm te geven zwaar op hem drukt. Hij wordt geacht een ondernemer te zijn die zijn eigen potentieel optimaal benut. Het is dan ook voor de hand liggend depressie als ziekte van de huidige tijd in verband te brengen met de zelfverwerkelijgingsplicht van het individu.⁵ Ook Alain Ehrenberg suggereert dit verband, wanneer hij stelt dat depressie is opgekomen op het moment dat het disciplinerende model van gedragsbeïnvloeding, zoals door Foucault geanalyseerd, heeft plaatsgemaakt voor de norm die het individu oplegt zelf initiatief te ontplooien door zichzelf te

¹ Zie voor een boeiende analyse van depressie als ziekte van de huidige tijd Alain Ehrenberg, *Weariness of the Self: Diagnosing the History of Depression in the Contemporary Age*, trans. Enrico Caouette, et al. (Montreal: McGill-Queen's University Press, 2010).

² Zie <http://www.who.int/mediacentre/factsheets/fs369/en/> (geraadpleegd 23 februari 2016).

³ Trudy Dehue, *De depressie-epidemie: Over de plicht het lot in eigen hand te nemen* (Amsterdam: Uitgeverij Augustus, 2010), 16. Dehue focust zich in haar werk op de bestrijding van depressie in Nederland.

⁴ Bert van den Bergh, "De malaise van de laatmoderniteit: Naar een fenomenologie van de 'depressie-epidemie'," *De Uil Van Minerva* 25, no. 1-2 (2012): 24.

⁵ Dat de diagnose depressie twee keer zo vaak bij vrouwen als bij mannen wordt gesteld is volgens Dehue een extra argument om depressie te verbinden met de eis het eigen leven vorm te geven. Zie Dehue, *Depressie-epidemie*, 239-240.

worden.⁶ Han voegt hieraan toe dat met name de daarbij opgelegde prestatiedruk ziekmakend is.⁷ Vrijheid en dwang vallen voor het hedendaagse individu samen.⁸ Het gevolg is volgens Han dat individuen zo vermoeid raken dat gemeenschap en onderlinge nabijheid worden vernietigd. Het individu sluit zich af van de wereld en is alleen in zijn vermoeidheid.⁹ Bert van den Bergh verwoordt de relatie tussen deze zelfverwerkelijgingsplicht en depressie kernachtig als volgt:

Het is de zelfbeschikkingsimperatief, of ruimer geformuleerd het zelfverwerkelijkingsethos, wat een dusdanige druk zet op het laatmoderne individu, dat dit in toenemende mate neigt tot het tegendeel van wat vereist is: zichzelf betuigen als een vastberaden, gemotiveerd, doelgericht, ondernemend, dynamisch, flexibel en communicatief subject. Depressie behelst de keerzijde van deze hedendaagse deugden. De laatmoderne constellatie, waarin iedereen volledig verantwoordelijk wordt gehouden voor het eigen lot, maakt malheur meer en meer tot een tekortschieten ten aanzien van ieders plicht tot krachtdadige zelfontplooiing.¹⁰

Nu is het ongetwijfeld zo dat individuen (verder) van de gemeenschap vervreemden vanwege hun psychische problemen. Daaronder ligt naar mijn inzicht echter een fundamenteeler probleem, namelijk de steeds verder gaande ontbinding van gemeenschappen in de hedendaagse westerse wereld. Ik wil dan ook stellen dat de huidige culturele en maatschappelijke omstandigheden in belangrijke mate verantwoordelijk zijn voor de psychische problemen van de westerse mens. Depressie kan daarbij worden gezien als belangrijkste symptoom van deze psychische problematiek. Hierbij moet worden aangetekend dat de term depressie niet naar een vaststaande entiteit verwijst, maar wordt gebruikt voor verschillende soorten lijden.¹¹ De betekenis is nauw verbonden met de context waarin de term wordt gebruikt. De tegenwoordig meest voorkomende definitie benadrukt het gebrek aan individuele ondernemingszin en weerspiegelt daarmee de prestatiemoraal van de samenleving.¹²

Ik meen dat het hedendaagse gebrek aan de gemeenschap, zoals Verhaeghe en met name Taylor en Verbrugge dat beschrijven, kan worden geanalyseerd aan de hand van drie met elkaar samenhangende factoren. De eerste factor is de neoliberale ideologie, die de mens tot een

⁶ Ehrenberg, *Weariness of the Self*, 4.

⁷ Han, *De vermoeide samenleving*, 20.

⁸ Han, *De vermoeide samenleving*, 21-22; Byung-Chul Han, *Psychopolitiek: Neoliberalisme en de nieuwe machtstechnieken*, vert. Marion Hardoar and Hans Driessen (Amsterdam: Uitgeverij Van Genneep, 2015), 9-10.

⁹ Han, *De vermoeide samenleving*, 50-51.

¹⁰ Bergh, "Malaise van de laatmoderniteit": 22.

¹¹ Zie voor een analyse Dehue, *Depressie-epidemie*, 25-52.

¹² Vergelijk Dehue, *Depressie-epidemie*, 250.

competitief wezen maakt. De tweede factor is de ethiek van authenticiteit, die de mens individualiseert, op zichzelf terugwerpt en losweekt van de cultuur. De derde factor is het gebrek aan zingeving, dat zowel een gevolg van de secularisatie van de samenleving als van het uiteenvallen van gemeenschappen is. In de volgende paragrafen zal ik deze drie factoren nader analyseren.

5.2 Neoliberalisme

Het idee dat de ideologie van het neoliberalisme een sterk negatief effect heeft op het welbevinden van de mens is met name bij Verhaeghe en Verbrugge duidelijk terug te vinden. Hoewel het neoliberalisme voorwendt in moreel opzicht een neutrale positie in te nemen, is dit volgens Verhaeghe allerminst het geval. Het neoliberalisme verkondigt immers een idee van het goede, maar verpakt deze zodanig dat zij nauwelijks meer herkenbaar is. Tegelijk bestaat er, zoals Dany-Robert Dufour betoogt, geen enkele hogere, transcendente, instantie of waarde die het neoliberalisme borgt.¹³ Alles draait om de uitwisseling van goederen en diensten. De mens moet zich aan dit mechanisme aanpassen.

Zoals Foucault betoogt, wordt het individu (mede) gevormd door machtsuitoefening op basis van de heersende ideologie.¹⁴ In het westen is dit een “pastorale macht”, die de individualiteit volgens een specifiek patroon vormgeeft.¹⁵ Volgens Foucault moet de uitoefening van macht worden gezien als een “conduct of conducts”.¹⁶ In een neoliberale context is deze macht permissief, waardoor hij niet opvalt, maar des te efficiënter is.¹⁷ Het gedrag van vrije individuen wordt zo gestuurd dat de markt optimaal kan functioneren. Hiertoe dient het ‘postmoderne’ individu flexibel te zijn en open te staan voor verschillende, wisselende identiteiten. Bovendien moet het leren weerbaar te zijn en open te staan voor zelfverbetering.¹⁸

¹³ Dany-Robert Dufour, *The Art of Shrinking Heads: The New Servitude of the Liberated in the Era of Total Capitalism*, trans. David Macey (Cambridge: Polity, 2008), 4.

¹⁴ Vergelijk Michel Foucault, *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings 1972-1977*, ed. Colin Gordon, trans. Colin Gordon, et al. (New York, NY: Pantheon Books, 1980), 73-74: “It’s my hypothesis that the individual is not a pre-given entity which is seized on by the exercise of power. The individual, with his identity and characteristics, is the product of a relation of power exercised over bodies, multiplicities, movements, desires, forces.”

¹⁵ Zie voor het concept “pastorale macht” Michel Foucault, “The Subject and the Power,” in *Power*, ed. James D. Faubion, trans. Robert Hurley, *The Essential Works of Michel Foucault, 1954-1984* 3 (New York, NY: The New Press, 2000), 332-335.

¹⁶ Foucault, “The Subject and the Power,” 341.

¹⁷ Han, *Psychopolitiek*, 21-23.

¹⁸ Dehue, *Depressie-epidemie*, 254.

Het is niet, zoals in Foucaults disciplineringsamenleving, het lichaam dat wordt gedisciplineerd, maar de psyche.¹⁹

Het neoliberalisme gebruikt zelfoptimalisering dus als machtstechniek om het individu, veelal op verborgen wijze, uit te buiten. De menselijke emoties worden daarbij ingezet als hulpmiddel om productiviteit en prestaties te maximaliseren.²⁰ Het resultaat is een a-kritisch subject met psychotische neigingen.²¹ Dit subject wordt reeds vanaf zeer jonge leeftijd via blootstelling aan internet en televisie gevormd. Veel meer dan vroeger worden kinderen niet door hun directe sociale omgeving, maar door de moderne media opgevoed. De moraal die hierbij wordt doorgegeven is die van het neoliberalisme. De autoriteit is die van markt. De religie die van het kapitalisme.²²

Het is geen toevallige bijkomstigheid dat het neoliberalisme zich uitstrekt tot het terrein van de identiteitsvorming. Het beoogt immers nadrukkelijk het gehele menselijke bestaan aan de autoriteit van de markt te onderwerpen, niet door middel van repressie, maar vanuit een positieve benadering. Identiteit is dan ook een handelsartikel geworden. Daar komt bij, zoals Verhaeghe (geïnspireerd door Foucault) betoogt, dat de identiteit van het individu nauw samenhangt met de ideologie van de samenleving. Het neoliberalisme maakt van dit gegeven dankbaar gebruik. Het beoogt het individu in de neoliberale samenleving dermate plooibaar te laten zijn dat het optimaal openstaat voor de vraag en het aanbod van de markt. Een flexibele identiteit maakt het immers relatief gemakkelijk voor de markt om menselijke verlangens te sturen.²³ Zij biedt producten aan om de identiteit vorm te geven, te veranderen of te vernieuwen. De begeerte van het individu wordt daarbij de maatstaf voor zijn identiteit en het bijbehorende handelen.

Aangezien de menselijke begeerte mimetisch van aard is, zoals René Girard in zijn werk laat zien, brengt dit grote problemen voor de samenleving met zich mee. De markt

¹⁹ Vergelijk Han, *Psychopolitiek*, 32.

²⁰ Han, *Psychopolitiek*, 52. Enerzijds grijpt het neoliberalisme middels de emoties in op het handelen van mensen. Anderzijds worden emoties zelf een consumptieartikel.

²¹ Zie Dufour, *Art of Shrinking Heads*, 12.

²² Vergelijk Walter Benjamin, "Capitalism as Religion," in *The Frankfurt School on Religion: Key Writings by the Major Thinkers*, ed. Eduardo Mendieta, trans. Chad Kautzer (Abingdon: Routledge, 2005), 259: "One can behold in capitalism a religion, that is to say, capitalism essentially serves to satisfy the same worries, anguish, and disquiet formerly answered by so-called religion."

²³ Vergelijk Dufour, *Art of Shrinking Heads*, 93: "This is ... a subject who can be plugged into anything, a floating subject who is always receptive to commodity flows and communication flows, and permanently in search of commodities to consume."; 147: "It is in the market's objective interest to make identities flexible and precarious. Because its logic forces it to expand the commodified zone to infinity, the market is now dreaming of being able to provide kits of all kinds, including identity kits."

probeert immers de menselijke begeerte tot grote hoogte op te stuwten. Het gevolg is dat mensen (in sterkere mate) concurrenten worden en elkaar proberen te overtreffen in de bevrediging van hun begeerten. Het hoeft weinig betoog dat dit de onderlinge verhoudingen tussen mensen niet ten goede komt. Omdat de economische mogelijkheden zeker niet voor iedereen gelijk zijn, zal er bovendien een tweedeling in de samenleving ontstaan, die de solidariteit ondergraaft. Deze tweedeling is gebaseerd op de mate waarin individuen erin slagen hun eigen leven succesvol te laten zijn. De markt reikt de maatstaf voor dit succes aan. Het gevolg is dat mensen van elkaar en van zichzelf vervreemd raken. Zij kunnen veelal alleen op zichzelf terugvallen om hun leven vorm te geven.

De markt heeft macht, maar geen autoriteit. Symbolische autoriteitsstructuren leggen het echter steeds meer af tegen de tirannie van de markt. Omdat het neoliberalisme nadrukkelijk een laissez-faire politiek voorstaat, verdwijnen bestaande autoriteitsstructuren zonder dat er nieuwe voor in de plaats komen. Waar autoriteit verdwijnt, ligt wetteloosheid op de loer. Zinloos geweld, door Verbrugge gekoppeld aan het verlies van cultuur, maar ook het ontduiken van sociale verplichtingen, zoals het betalen van belasting, kunnen als uitingsvormen van een dergelijke wetteloosheid worden gezien. Dergelijk gedrag wordt al snel gekoppeld aan een defect van het individu, maar feitelijk spelen maatschappelijke structuren hierbij een belangrijke rol.

Het bovenstaande zou de indruk kunnen wekken dat het losmaken van het individu uit zijn sociale inbedding louter kenmerkend is voor de hedendaagse neoliberale cultuur. Taylor laat in *Een seculiere tijd* zien dat dit zeker niet het geval is. Het proces van ontworteling (*disembedding*) van het individu uit zijn sociale omgeving ontvouwt zich zeker al sinds de 15^e eeuw in de westerse samenlevingen. Dit proces van individualisering heeft zich de laatste 50 jaar echter versneld. Daar komt bij dat de markt de menselijke bestaanswijze dramatisch heeft veranderd. Het individu is in alle opzichten steeds meer verantwoordelijk geworden voor zichzelf en wordt er voortdurend toe aangespoord zichzelf te verbeteren. Ieder mens is een ondernemer van zichzelf geworden. Enerzijds kan het neoliberale denken dus onmogelijk verantwoordelijk worden gehouden voor het eeuwenlange proces van ontworteling van het individu, anderzijds heeft het een belangrijke bijdrage geleverd aan de culminatie ervan in de samenleving van vandaag de dag.

5.3 Ethiek van authenticiteit

Het proces van de individualisering van de westerse samenlevingen heeft de vorm aangenomen van een eis tot autonomie.²⁴ Deze eis vraagt van het individu zichzelf vorm te geven. In twee opzichten is deze eis echter problematisch. In de eerste plaats is het voor de mens uitermate lastig, zo niet onmogelijk, zichzelf autonoom vorm te geven. In veel opzichten groeit hij immers op in afhankelijkheid van zijn omgeving en is hij geneigd zich te spiegelen aan de gemeenschap waarvan hij deel uitmaakt. In de tweede plaats verbrokkelen de gemeenschappen die het individu de mogelijkheid tot identificatie bieden en verdampt de eenheid van de samenleving waarvan hij deel uitmaakt. Er lijkt immers niet langer een eenheidsprincipe te zijn waaromheen de samenleving zich organiseert. Wellicht dat de (vrije) markt de uitzondering vormt. Dit betekent dat het individu louter om en voor zichzelf bestaat.²⁵ De mens is zijn eigen referentiepunt geworden. De idealen en begrenzings van de samenleving spelen veel minder dan in vroegere tijden een rol. Daar komt bij dat de moderne mens, als redelijk wezen, voortdurend zijn eigen bestaanswijze ter discussie stelt. Dit maakt het voor het kritische subject onmogelijk zijn vrijheid volkomen te verwerklijken.

Waar de markt almachtig wordt, ontvangt de mens de autonomie die hij meent te bezitten van diezelfde markt, zoals Verhaeghe beschrijft. Elk van zijn verlangens moet worden bevredigd middels de consumptie van producten. Aangezien deze producten het menselijke verlangen nooit kunnen vervullen, zal het individu blijven consumeren in de hoop zijn verlangens te stillen. Hij lijkt zich daarbij niet te realiseren dat zijn uniciteit en authenticiteit voor een belangrijk deel door de markt zijn gecreëerd. Vrijheid wordt daarbij beperkt door de grenzen van de markt. Op paradoxale wijze wordt de mens ertoe opgeroepen zichzelf te zijn, terwijl tegelijk de basis om een zelf te ontwikkelen wordt ondergraven. Feitelijk moet hij iets zijn wat hij niet is of kan zijn om zijn eigen subjectiviteit vorm te geven. De vraag is hoe de hedendaagse mens een autonoom, authentiek zelf kan worden als iedere grondslag hiervoor lijkt te ontbreken. Zijn psychische malaise lijkt te wijzen op een gebrek aan de houvast die nodig is om een eigen identiteit te kunnen ontwikkelen.

Verhaeghe onderkent deze malaise, maar lijkt vast te houden aan een ethiek die gekoppeld is aan de identiteit van het individu. Hij meent dat een gemeenschapsethiek, die extern is ten opzichte van de persoonlijke identiteit, de mens innerlijk verdeelt. Verhaeghe staat met deze opvatting lijnrecht tegenover Taylor, die juist het belang van een bezielende gemeenschapsethiek voor de persoonlijke identiteit benadrukt. Anderzijds geeft Verhaeghe er

²⁴ Vergelijk Dufour, *Art of Shrinking Heads*, 15.

²⁵ Vergelijk Dufour, *Art of Shrinking Heads*, 53.

duidelijk blijkt van dat hij inziet dat de identiteit van het individu in belangrijke mate wordt gevormd door de gemeenschap. Deze twee opvattingen lijken onverenigbaar met elkaar te zijn. Indien immers de identiteit van de individuele mens tot stand komt door middel van een identificatieproces met de gemeenschap, zal de gemeenschapsethiek daar onlosmakelijk onderdeel van uitmaken. Verhaeghe ziet weliswaar in dat een andere gemeenschapsethiek nodig is, maar lijkt, vanuit zijn huiver om deze vanuit bovenaf aan het individu op te leggen, de rol van de gemeenschap ten aanzien van de ethiek van het individu te minimaliseren.

Zoals Taylor aangeeft heeft het individu een gemeenschap nodig om een zelf te worden. Een dergelijke gemeenschap wordt gekenmerkt door betekenisvolle sociale structuren die het individu zijn rol geven. Daarbij spelen symbolen, conventies en verwachtingen een belangrijke rol. Veel van de bestaande structuren zijn echter, onder meer dankzij de neoliberale politiek, verdwenen. Het is vanuit deze situatie dat Verbrugge pleit voor een herbezinning op de betekenis van cultuur: “alleen die cultuur heeft toekomst die in staat is om de ontgrenzende, desintegrerende, veruitwendigende, de-individualiserende, deformerende en onvruchtbare macht van deze aardgeest te beantwoorden.”²⁶ Om deze ‘aardgeest’ te bestrijden heeft een cultuur een bezieling nodig, die haar een identiteit en eenheid verschaft. Traditioneel is deze bezieling religieus van aard en de vraag is waar een gesecculariseerde samenleving nieuwe bronnen van bezieling kan vinden, die het individu diepgaand met de gemeenschap verbinden.

In dit verband is het interessant dat Taylor de totstandkoming van de moderne samenleving in verband brengt met de christelijke moraal. De hervorming van de samenleving was vanuit christelijk oogpunt immers nadrukkelijk bedoeld om de samenleving te ordenen volgens de eisen van het christelijk geloof. Taylor meent dat het christendom hiermee feitelijk zijn hand heeft overspeeld. Hij stelt dat de met de modernisering gepaard gaande ontworteling van het individu uit zijn maatschappelijke inbedding moet worden gezien als een verwording van het christelijk geloof.²⁷ Waar Verhaeghe de negatieve mensopvatting in de hedendaagse samenleving ziet als een restant van het christendom, beschouwt Taylor haar eerder als een misvorming van het christelijke gedachtegoed.

Verbrugge stelt de liefde tussen mensen als basis van de gemeenschap voor. Een dergelijke basis is verder uitgewerkt te vinden in het werk van Michael Hardt en Antonio Negri.

²⁶ Verbrugge, *Tijd van onbehagen*, 283. Met ‘aardgeest’ duidt Verbrugge de bovenindividuele macht van het technisch-economische bestel aan, die het gehele leven van de mens richting geeft (p. 278).

²⁷ Taylor, *Seculiere tijd*, 233-234: “Wat we kregen, was geen netwerk van agape, maar veeleer een gedisciplineerde samenleving waarin categorische relaties, en dus normen, de overhand hebben. (...) Misschien bevond de tegenstrijdigheid zich in de gedachte zelf van een gedisciplineerd opleggen van het Koninkrijk Gods.”

Waar Verbrugge zijn bespreking beperkt tot de relatie tussen man en vrouw stellen Hardt en Negri dat “love is a process of the production of the common and the production of subjectivity.”²⁸ Zij zien liefde niet slechts als een middel, maar als een doel in zichzelf, constitutief voor het zijn. Zij vormt de basis voor “solidariteit, zorg voor anderen, creatie van gemeenschappen en samenwerking in gemeenschappelijke projecten.” Liefde respecteert de singulariteit van het individu, wat inhoudt dat zij de ander niet tot hetzelfde herleidt. Dit laatste is precies wat er wel gebeurt in het huidige neoliberale klimaat.

Juist in een samenleving waarin solidariteit ontbreekt is authentiek bestaan voor het individu moeilijk. Depressie kan worden beschreven als een “ziekte van verantwoordelijkheid”, die ontstaat wanneer het individu niet (meer) in staat is initiatief te nemen om zichzelf te zijn.²⁹ De depressieve mens kan niet aan de norm van de samenleving voldoen om verantwoordelijkheid en initiatief voor zijn eigen leven te nemen. Dit betekent dat depressie een falen ten aanzien van de verwerkelijking van het authentieke zelf inhoudt. In zijn werk wil Taylor met name verworden vormen van de ethiek van authenticiteit aan de kaak stellen. Gezien de mentale problemen die deze ethiek voor zoveel mensen oplevert, lijkt het wijs de ethiek als zodanig aan een kritisch onderzoek te onderwerpen. Is het individu wel in staat om in, ogenschijnlijk grenzeloze, vrijheid te kiezen uit het mogelijke en onmogelijke en zo een authentiek zelf te worden? Wijst de epidemische verspreiding van depressie, of ruimer: psychiatrische stoornissen, in de westerse samenlevingen er niet op dat het individu lang niet altijd in staat is om ‘op authentieke wijze’ te handelen?

Een bijkomend probleem is dat het individu in de westerse meritocratie wel in belangrijke mate wordt bepaald door wat het doet. Het gevolg is dat het enerzijds een voortdurende druk ervaart om een zelf te ontplooiën dat niet wordt bepaald door zijn omgeving, terwijl het anderzijds wordt geconfronteerd met een schijnbaar oneindig aantal keuzemogelijkheden. De houvast, zekerheid en grenzen die een gemeenschap kan bieden om richting te geven aan de keuzes van het individu ontbreken veelal. Het is de markt die vermeend authentieke identiteiten aanbiedt die het individu kan aanschaffen. Op paradoxale wijze worden dergelijke identiteiten voorgesteld als authentiek, terwijl zij juist unieke wijzen van mens-zijn ondergraven.

²⁸ Michael Hardt and Antonio Negri, *Commonwealth* (Cambridge, MA: The Belknap Press of Harvard University Press, 2009), 180. Hierbij moet de kanttekening worden gemaakt dat Verbrugges *Staat van verwarring* het eerste deel van een tweeluik is. Mogelijk slaat Verbrugge in het tweede deel een soortgelijke richting in als Hardt en Negri.

²⁹ Zie Ehrenberg, *Weariness of the Self*, 4: “Depression presents itself as an *illness of responsibility* in which the dominant feeling is that of failure. The depressed individual is unable to measure up; he is tired of having to become himself.”

Ik meen dat Taylor en Verbrugge juist ten aanzien van de ethiek van authenticiteit de consequenties van hun analyse niet ver genoeg doortrekken. Zij onderkennen de paradox dat het individu zijn eigen identiteit of authentieke zelf moet ontwikkelen zonder stevige verankering in de cultuur van een gemeenschap. Zoals Dufour in zijn werk laat zien, is het verlies van cultuur, in de brede betekenis van het woord, een doelbewuste poging van de neoliberale politiek om controle uit te oefenen over mensen.³⁰ De mens wordt gereduceerd tot *homo economicus*, voor wie de efficiënte bevrediging van zijn begeerten het enige is dat telt.

5.4 Gebrek aan zingeving

Het is opvallend dat twee van de drie besproken denkers slechts beperkt aandacht geven aan het gebrek aan zin of betekenis in de moderne samenleving. Taylor bespreekt dit thema wel in zijn boeken *Bronnen van het zelf* en *Een seculiere tijd*, maar zonder zelf een direct verband te leggen met de gevolgen voor het (psychische) welbevinden van mensen.³¹ Dit terwijl bijvoorbeeld de Joodse psychiater Viktor Frankl, die de nazikampen overleefde, in zijn werk voortdurend wijst op het belang van de menselijke wil-tot-betekenis. Frankl stelt zelfs dat “de belangrijkste doelstelling van de mens niet [is] lust te verwerven of pijn te vermijden, maar de zin van zijn leven te ontdekken.”³² Hij meent dat het hedendaagse existentiële vacuüm een vorm van nihilisme is. Depressie, verslaving en agressie zijn de gevolgen van dit vacuüm.³³ Wanneer de zin van het leven, zoals gepropageerd door het neoliberalisme, niet meer is dan zoveel mogelijk geld verdienen, hebben veel mensen weinig meer om voor te leven. Hierbij zijn het gebrek aan zingeving en de invloed van de neoliberale ideologie, zoals Verbrugge en Verhaeghe deze beschrijven, slechts symptomen van het dieperliggende probleem, namelijk het wegvallen van sterke gemeenschappen. De terugdringing van de neoliberale ideologie als zodanig is onvoldoende om het gemeenschapsleven te herstellen en tot nieuwe zingeving te komen. Taylor realiseert zich dit wanneer hij schrijft dat een hernieuwde toewijding aan het publieke leven de problemen ten aanzien van zingeving niet noodzakelijk oplost.³⁴ Het gemeenschapsleven als zodanig strekt zich immers over een veel omvangrijker terrein uit dan

³⁰ Vergelijk bijvoorbeeld Dufour, *Art of Shrinking Heads*, 157: “The great novelty of neoliberalism, as compared with earlier systems of domination, is that the early systems worked through institutional controls, reinforcements and repression, whereas the new capitalism runs on deinstitutionalization.”

³¹ Vergelijk Taylor, *Seculiere tijd*, 883 vv.

³² Victor E. Frankl, *De zin van het bestaan: Een psycholoog beleeft het concentratiekamp & een leiding tot de logotherapie*, vert. Gordon W. Allport (Rotterdam: Ad. Donker, 1978), 141.

³³ Victor E. Frankl, *Man's Search for Ultimate Meaning* (New York, NY: Basic Books, 2000), 99.

³⁴ Taylor, *Bronnen van het zelf*, 657-658.

het publieke leven. Dit betekent dat nieuwe toewijding aan het publieke leven niet volstaat om het gemeenschapsleven te herstellen.

Nu kan het gebrek aan zingeving in de hedendaagse samenleving niet los worden gezien van de neoliberale ideologie als zodanig. Van jongs af aan worden kinderen veel minder dan vroeger ingebed in hun sociale omgeving. Ouders en andere opvoeders dragen in veel beperktere mate tradities, symboliek, geschiedenis, kennis, normen, waarden en omgangsvormen over die het individu een plaats geven in de wereld en binnen een gemeenschap. Dit betekent dat de structuren die het individu zijn plaats en daarmee ook een zekere zin geven minder sterk zijn. Zoals hierboven reeds betoogd, is dit geen toevallige bijkomstigheid van de neoliberale ideologie. Het is immers nadrukkelijk haar wens alle belemmeringen voor de markt uit de weg te ruimen. Individuen die minder stevig zijn verankerd in een bepaalde traditie en cultuur en zodoende een meer vloeibare identiteit hebben, zullen meer openstaan voor de beweging van de markt. Hiertoe moeten zij worden bevrijd van de waarden van hun cultuur. Betekenis wordt vervangen door pragmatisme en efficiëntie. Daarbij propageert de markt consumptie als de eenduidige zin van het menselijk bestaan. Wegen naar andere structuren van zin en betekenis worden zoveel mogelijk naar de achtergrond gedrongen.

Om op positieve wijze aan de ethische maatstaven van de westerse samenleving te kunnen voldoen zijn krachtige morele bronnen noodzakelijk. Dergelijke bronnen liggen aan de basis van de verschillende spirituele betekenisorden. Het probleem is dat deze betekenisorden in de moderne tijd voor veel mensen ongeloofwaardig zijn geworden, zodat zij hun inspiratievermogen zijn kwijtgeraakt.

Een belangrijke oorzaak hiervan is dat tegelijk met de grote verhalen ook de gemeenschappen die deze verhalen dragen zijn verdwenen. Zoals Verhaeghe in een recent interview betoogt, vraagt zin om een groep mensen met een gemeenschappelijk doel.³⁵ Aangezien zin dus niet iets is waarvoor het individu zelf kan zorgdragen, impliceert dit dat zingeving op gespannen voet staat met de huidige mate van individualisering. Het gehele leven wordt zeer vergankelijk en het individu heeft er nauwelijks vat op. Veel mensen vertonen een hyperactiviteit die duidt op een gebrek aan soevereiniteit om het eigen leven vorm te geven.³⁶ Zij laten zich leiden door de prikkels die de markt voor hen creëert. Wanneer er voor de mens geen hogere waarde is dan prestatie en hij voor een belangrijk deel is overgeleverd aan de

³⁵ Steenhuis, "Niet druk?".

³⁶ Vergelijk Han, *De vermoeide samenleving*, 36-37.

impulsen van de markt, wekt het weinig verwondering dat hij zijn leven als ten diepste zinloos ervaart.

Met Taylors waarschuwendende woorden in *Bronnen van het zelf* blijkt vijftientig jaar na het verschijnen van dit boek helaas weinig te zijn gedaan. Gemeenschapsbanden zijn eerder verder verzwakt dan versterkt en de hoogstaande idealen van universele menslievendheid leggen het vaak af tegen een pragmatisch economisme³⁷. Het fundamentele zingevingprobleem van de westerse samenlevingen, dat Taylor aankaart, toont zich steeds meer in zijn ware gedaante. Door het gebrek aan betekenis als stoornis van het individu te behandelen, wordt het werkelijke gemeenschapsprobleem echter gemakkelijk ontkend of over het hoofd gezien. De vraag is hoelang dit nog voortduurt, aangezien de onvrede die in tal van westerse landen aan de oppervlakte komt, direct uit het zingevingprobleem (en daarmee het gemeenschapsprobleem) lijkt voort te komen. Vanuit deze onvrede zoeken mensen naar nieuwe betekenisorden. Hierbij valt te denken aan vormen van nationalisme en (religieus) fundamentalisme. Helaas verwerpen deze nieuwe orden vaak (een deel van) de idealen van de Verlichting en de Romantiek of beklemtonen juist eenzijdig één van deze idealen. Mensen die deze idealen wel hoog hebben staan voelen zich tot deze orden dan ook niet aangetrokken.

5.5 Conclusie

Op grond van de voorgaande paragrafen kan worden geconcludeerd dat de wijze waarop de neoliberale samenleving functioneert een negatief effect heeft op psychisch welbevinden van een aanzienlijk deel van haar burgers. Dit effect wordt echter lang niet altijd onderkend. Zo onderzoekt Dehue in haar kritische boek over de depressie-epidemie meerdere breed gedragen verklaringen voor de toename van depressie, zoals betere diagnose en behandeling van een biologisch verankerde stoornis, de invloed van de farmaceutische industrie en verlies van zelfredzaamheid dankzij de verzorgingsstaat.³⁸ Zelf houdt zij, zoals de ondertitel van haar boek al suggereert, voor een belangrijk deel de hedendaagse concurrentiemaatschappij verantwoordelijk. Alleen al uit het feit dat een dergelijk boek moet worden geschreven blijkt dat de relatie tussen de wijze waarop de samenleving functioneert en het psychisch welbevinden van burgers onvoldoende wordt (ond)erkend. In het publieke debat gaan weliswaar steeds meer stemmen op die kritisch zijn ten aanzien van het neoliberalisme, maar gezien de onbepaalde betekenis van dit concept is vaak onduidelijk wat die kritiek precies behelst.

³⁷ De term is van Jesse Klaver en behelst de idee dat alle politieke en maatschappelijke problemen zijn terug te brengen tot een financieel-economische rekenom.

³⁸ Dehue, *Depressie-epidemie*, 17.

Taylor, Verhaeghe en Verbrugge laten in hun werk expliciet en impliciet vanuit verschillende invalshoeken zien wat de gevolgen zijn van de realisatie van een maatschappijvisie die het individu centraal stelt en die in zijn hedendaagse vorm vaak wordt aangeduid met neoliberalisme.³⁹ Taylor laat met name de incoherentie van het neoliberale denksysteem als zodanig zien. Verhaeghe en Verbrugge kijken meer naar de gevolgen van het neoliberale denken voor de samenleving als geheel en voor het welbevinden van de individuen die haar vormen. Uit de analyse van deze drie denkers komt naar voren dat de westerse ethiek van authenticiteit op gespannen voet staat met het neoliberalisme. Het ideaal van een authentiek menselijk bestaan kan heel waardevol zijn, maar alleen op voorwaarde dat de juiste randvoorwaarden aanwezig zijn.

De minimumvoorwaarde is een gemeenschap die de mogelijkheid tot identificatie biedt en tegelijk functioneert als vangnet. Het neoliberalisme ondergraaft juist deze voorwaarde, terwijl het tegelijkertijd het individu oproept tot een authentiek bestaan. Vrijheid, autonomie en authenticiteit zijn zonder gemeenschap echter een illusie. Het risico dat het subject innerlijk gespleten raakt is dan ook groot. Veel mensen buiten zichzelf uit en raken vervreemd van anderen. Omdat degene die faalt hiervoor zelf verantwoordelijk is, zal hij het systeem als zodanig niet snel ter discussie stellen.⁴⁰ Zijn verzet keert zich tegen zichzelf en uit zich in de vorm van depressie en andere ‘psychische stoornissen’.

Omdat Taylor, Verhaeghe en Verbrugge weinig problemen hebben met de ethiek van authenticiteit als zodanig, is het niet verrassend dat zij een herstel van de gemeenschap bepleiten. Een dergelijke gemeenschap is immers noodzakelijk met het oog op een authentiek bestaan. De vraag hoe in de huidige situatie, die individuen alleen maar verder uit elkaar lijkt te drijven, gemeenschappen kunnen worden gevormd en versterkt wordt door hen slechts basaal beantwoord. Verbrugge is het meest expliciet wanneer hij stelt dat het individu zich weer moeten leren overgeven aan de ander. De wederzijdse overgave van twee individuen aan elkaar vormt immers de basis van de gemeenschap. Taylor onderschrijft deze opvatting wanneer hij spreekt over het ideaal van gemeenschappen van *agape*.

Het is duidelijk dat een dergelijke opvatting haaks staat op de neoliberale ethiek van succes en zelfverantwoordelijkheid. Aangezien de neoliberale ethiek vandaag de dag dominant is op alle terreinen van het leven is een ongekende omwenteling nodig om deze te vervangen door een ethiek waarin de gemeenschap centraal staat. Concurrentie zal plaats moeten maken

³⁹ Taylor gebruikt de term neoliberalisme als zodanig nauwelijks. In zijn werk verzet hij zich echter wel degelijk tegen de maatschappijvisie die in hoofdstuk 1 als liberaal wordt omschreven.

⁴⁰ Vergelijk Han, *Psychopolitiek*, 14.

voor samenwerking en de nadruk op succes voor die op inzet. Dit vraagt een andere benadering van politiek, economie, onderwijs, zorg en opvoeding. Een dergelijke omslag zal beginnen met een bewustwording van de hedendaagse problematiek. Hierbij kan het gedachtengoed van de drie in deze thesis besproken denkers een aanzet geven.

6 Conclusie

Op basis van de analyse in de voorgaande hoofdstukken wil ik stellen dat de belangrijkste oorzaak van de psychische malaise van de hedendaagse westerse mens het gebrek aan gemeenschap is. Dit gebrek is het gevolg van de steeds verder gaande uitholling en ineenstorting van gemeenschappen in de afgelopen eeuwen. Weliswaar spelen verschillende nevenoorzaken, zoals een verlies aan cultuur, de verdwijning van zingevingsstructuren en de doorwerking van de neoliberale ideologie, een rol, maar deze houden steeds zijdelings verband met de verminderde rol van de gemeenschap. Door de verzwakking van gemeenschappen is de mens voornamelijk op zichzelf aangewezen en ontbreekt het hem aan een vangnet op de momenten dat hij er niet in slaagt voor zichzelf te zorgen. Dit betekent tevens dat het individu moeite heeft om een eigen identiteit te ontwikkelen en zich gedrongen voelt om te presteren en te consumeren om iemand te zijn. Daarbij valt de zingevingsstructuur die nauw verbonden is aan een sterke gemeenschap weg. Authentiek bestaan is in een dergelijke situatie feitelijk een onmogelijkheid.

Het bredere kader voor deze conclusie komt voort uit het werk van Taylor. Hij laat zien hoe aan de basis van de steeds verder gaande individualisering van de samenleving de Hervorming van de samenleving ligt, zoals deze in de laatste vijfhonderd jaar heeft plaatsgevonden. Deze Hervorming heeft geculmineerd in het neoliberalisme dat vandaag de dag enkele kenmerkende ideeën van Verlichting en Romantiek tot in het extreme heeft doorgevoerd. Zo benadrukt de neoliberale ideologie de autonomie, authenticiteit en vrijheid van het individu. Zij ziet in de markt het ideale mechanisme om niet alleen de samenleving te organiseren, maar ook de vrijheid van het individu te bevorderen. In de praktijk belemmert zij deze vrijheid juist, omdat zij het individu aan de macht van de markt onderwerpt. Enerzijds zet het neoliberalisme de individuele mens aan om zichzelf door middel van de consumptie van goederen en diensten een identiteit te verschaffen, anderzijds zet zij hem aan om ondernemer van zichzelf te worden. Zoals Verhaeghe laat zien, leidt de concurrentiepositie waarin individuen ten opzichte van elkaar worden geplaatst ertoe dat veel mensen te veel van zichzelf vragen en zichzelf zodoende uitbuiten. Het gevolg is dat deze mensen er niet meer in slagen zichzelf te verwerkelijken. Zij kunnen hun leven niet meer aan. Zij krijgen veelal de diagnose ‘depressie’, waarbij de oorzaak of het defect in henzelf wordt gezocht. Feitelijk zijn deze mensen echter niet in staat om aan de eisen van de neoliberale samenleving, die zij hebben geïnternaliseerd, te voldoen.

Gezien de doelstellingen van de neoliberale ideologie is het nauwelijks denkbaar dat de afbrokkeling van gemeenschappen een *toevallig* gevolg is van de neoliberale politiek van de

afgelopen decennia. De isolering van het individu past immers bijzonder goed in het streven mensen tot consumerende concurrenten van elkaar te maken. De opvattingen en praktijken van gemeenschappen staan de doorwerking van het neoliberalisme in de weg, omdat zij in principe de macht van de markt beperken. Vanuit een liberaal perspectief bestaat er dus voldoende reden om de rol van gemeenschappen te beperken. Ondanks dat het neoliberalisme anders wil doen geloven, gaat deze afbrokkeling van gemeenschappen ten koste van het welzijn van het individu. De gemeenschappen die overblijven zijn veelal te licht om een werkelijk authentiek bestaan mogelijk te maken.

Het neoliberalisme heeft via meerdere mechanismen de individualisering van de westerse samenlevingen, die feitelijk al eeuwen aan de gang was, versneld. Zoals Verhaeghe en Verbrugge laten zien is de mens, die van nature geneigd is gemeenschap te zoeken, hierdoor steeds meer op zichzelf komen te staan. Op het eerste gezicht lijkt dit misschien zijn eigen keuze, maar feitelijk is het zijn omgeving die hem hiertoe dringt. Zijn vrijheid en autonomie zijn voor een belangrijk deel schijn. Het individu dat zich niet onderwerpt aan de macht van de markt wordt immers buitengesloten. Vanuit de angst te worden buitengesloten of vanuit de droom ergens bij te horen onderwerpt het individu aan de markt die hem juist van zijn gemeenschap berooft.

Zoals Taylor betoogt, vragen de hoge idealen die aan de basis liggen van de westerse samenlevingen om krachtige morele bronnen en ideeën van het goede. Dergelijke bronnen moeten zijn ingebed in de cultuur van een samenleving. Het neoliberalisme kent daarentegen slechts pragmatische waarden als succes en efficiëntie. Dit betekent dat het neoliberalisme zich eigenlijk slecht verhoudt tot de waarden die de afgelopen eeuwen belangrijk zijn geworden, zoals de autonomie van het individu en universele menslievendheid. Het is dan ook niet vreemd dat burgers van westerse samenlevingen heen en weer worden geslingerd tussen hoge idealen en het najagen van eigenbelang.

Neoliberaal waarden bieden mensen bovendien weinig op het gebied van zingeving. Feitelijk wordt de menselijke begeerte aangejaagd met als doel de consumptie te maximaliseren en de machtspositie van de markt te verstevigen. Hierbij wordt niet de altruïstische kant van de mens, maar juist zijn egoïstische kant aangesproken. Het is echter het menselijk altruïsme dat belangrijk is om gemeenschappen te versterken, terwijl het menselijk egoïsme deze eerder zal verzwakken. Het neoliberalisme neigt ertoe het slechtste in de mens naar boven te halen, niet alleen met het oog op de gemeenschap, maar ook met dat op zijn eigen welzijn.

Nu lijkt het er misschien op dat het neoliberalisme de aanjager is van alle ellende van de hedendaagse westerse mens. Dit is echter niet wat ik hier wil beweren. Het denken vanuit een

economisch oogpunt dat de vrijheid en autonomie van het individu centraal stelt is immers veel ouder dan het neoliberalisme. Ik zou eerder willen zeggen dat het neoliberale denken heeft kunnen ontstaan in een cultuur die de vrijheid en autonomie van het individu centraal stelt en waarin economische welvaart topprioriteit is geworden, terwijl het belang van de gemeenschap onvoldoende is onderkend. Denkers, onder wie Verhaeghe en in mindere mate Verbrugge, die het neoliberalisme verantwoordelijk houden voor de hedendaagse psychische problematiek, zouden hun analyse kunnen verdiepen door de maatschappelijke en culturele ontwikkelingen van de afgelopen eeuwen in hun kritiek mee te nemen. Een dergelijke analyse maakt ook duidelijk dat de psychische problematiek die kenmerkend is voor de hedendaagse westerse cultuur niet (volledig) verdwijnt wanneer het neoliberalisme niet langer de heersende ideologie zou zijn.

Zoals iedere inrichting van de samenleving, heeft ook degene die is gebaseerd op de neoliberale ideologie nadelige gevolgen. Het ernstigste gevolg is het gebrek aan gemeenschap, met als belangrijkste symptomen op het terrein van het menselijk welzijn depressie en de ervaring van zinloosheid. Deze psychische problemen houden in dat het individu zijn eigen levenswijze niet meer kan opbrengen of deze als ten diepste betekenisloos ervaart. Deze problemen worden nog eens versterkt, doordat de oorzaak ervan wordt gezocht in defecten in het individu. Het probleem dat het individu ervaart wordt daarmee een individueel probleem, terwijl het in feite een probleem van de gemeenschap is. Mede omdat de werkelijke oorzaak vaak niet wordt onderkend, is een echte oplossing moeilijk te realiseren.

Bibliografie

- Babones, Salvatore J. "Income Inequality and Population Health: Correlation and Causality." *Social Science & Medicine* 66, no. 7 (2008): 1614-1626.
- Benjamin, Walter. "Capitalism as Religion." In *The Frankfurt School on Religion: Key Writings by the Major Thinkers*, edited by Eduardo Mendieta. Translated by Chad Kautzer, 259-262. Abingdon: Routledge, 2005.
- Bergh, Bert van den. "De malaise van de laatmoderniteit: Naar een fenomenologie van de 'depressie-epidemie'." *De Uil Van Minerva* 25, no. 1-2 (2012): 19-35.
- Bijl, Rob, Jeroen Boelhouwer, Evert Pommer, and Iris Andriessen, eds. *De sociale staat van Nederland 2015*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2015.
- Bijl, Rob, Jeroen Boelhouwer, Evert Pommer, and Nathalie Sonck, eds. *De sociale staat van Nederland 2013*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2013.
- Boas, Taylor C., and Jordan Gans-Morse. "Neoliberalism: From New Liberal Philosophy to Anti-Liberal Slogan." *Studies in Comparative International Development* 44, no. 2 (2009): 137-161.
- Campbell, John L., and Ove K. Pedersen. "The Rise of Neoliberalism and Institutional Analysis." In *The Rise of Neoliberalism and Institutional Analysis*, 1-23. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2001.
- Deaton, Angus. "Health, Inequality, and Economic Development." *Journal of Economic Literature* 41, no. 1 (2003): 113-158.
- Dehue, Trudy. *De depressie-epidemie: Over de plicht het lot in eigen hand te nemen*. Amsterdam: Uitgeverij Augustus, 2010.
- Dufour, Dany-Robert. *The Art of Shrinking Heads: The New Servitude of the Liberated in the Era of Total Capitalism*. Translated by David Macey. Cambridge: Polity, 2008.
- Ehrenberg, Alain. *Weariness of the Self: Diagnosing the History of Depression in the Contemporary Age*. Translated by Enrico Caouette, Jacob Homel, David Homel and Don Winkler. Montreal: McGill-Queen's University Press, 2010.
- Elgar, Frank J. "Income Inequality, Trust, and Population Health in 33 Countries." *American Journal of Public Health* 100, no. 11 (2010): 2311-2315.
- Foucault, Michel. *Discipline, toezicht en straf: De geboorte van de gevangenis*. Vertaald door Vertalerscollectief. Groningen: Historische Uitgeverij, 1989.
- _____. *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings 1972-1977*. Edited by Colin Gordon. Translated by Colin Gordon, Leo Marshall, John Mepham and Kate Soper. New York, NY: Pantheon Books, 1980.

- _____. "The Subject and the Power." In *Power*, edited by James D. Faubion. Translated by Robert Hurley. The Essential Works of Michel Foucault, 1954-1984 3, 326-348. New York, NY: The New Press, 2000.
- Fourcade, Marion, and Kieran Healy. "Moral Views of Market Society." *Annual Review of Sociology* 33 (2007): 285-311.
- Frankl, Victor E. *De zin van het bestaan: Een psycholoog beleeft het concentratiekamp & een leiding tot de logotherapie*. Vertaald door Gordon W. Allport. Rotterdam: Ad. Donker, 1978.
- _____. *Man's Search for Ultimate Meaning*. New York, NY: Basic Books, 2000.
- Gordon, Peter E. "The Place of the Sacred in the Absence of God: Charles Taylor's *A Secular Age*." *Journal of the History of Ideas* 69, no. 4 (2008): 647-673.
- Groot, Ger. "Charles Taylor over godsdienst en de moderne wereld: Inleiding bij de Nederlandse editie." In *Een seculiere tijd*, 7-34. Rotterdam: Lemniscaat, 2009.
- Han, Byung-Chul. *De vermoeide samenleving*. Vertaald door Frank Schuitemaker. Amsterdam: Uitgeverij Van Gennep, 2012.
- _____. *Psychopolitiek: Neoliberalisme en de nieuwe machtstechnieken*. Vertaald door Marion Hardoar and Hans Driessen. Amsterdam: Uitgeverij Van Gennep, 2015.
- Hardt, Michael, and Antonio Negri. *Commonwealth*. Cambridge, MA: The Belknap Press of Harvard University Press, 2009.
- Mudge, Stephanie Lee. "What is Neo-liberalism?" *Socio-Economic Review* 6, no. 4 (2008): 703-731.
- Pascal, Blaise. *Gedachten*. Vertaald door Frank de Graaff. Amsterdam: Uitgeverij Boom, 1997.
- Rose, Nikolas. *Inventing Our Selves: Psychology, Power, and Personhood*. Cambridge Studies in the History of Psychology. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
- Rowlingson, Karen. *Does Income Inequality Cause Health and Social Problems?* York: Joseph Rowntree Foundation, 2011.
- Smeyers, Paul, and Willem Lemmens. "Het project van Charles Taylor: Over authenticiteit en de oorsprong van het moderne 'morele zelf'." *Ethische perspectieven* 5, no. 1 (1995): 9-23.
- Steenhuis, Peter Henk. "Niet druk? Dan heb je geen succes." *Trouw*, 8 februari 2016.
- Taylor, Charles. *Bronnen van het zelf: De ontstaansgeschiedenis van de moderne identiteit*. Vertaald door Marjolijn Stoltenkamp. Met een inleiding van Joep Dohmen. Rotterdam: Lemniscaat, 2007.
- _____. *Een seculiere tijd*. Vertaald door Marjolijn Stoltenkamp. Met een inleiding van Ger Groot. Rotterdam: Lemniscaat, 2009.

- _____. *The Ethics of Authenticity*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1992.
- Venugopal, Rajesh. "Neoliberalism as Concept." *Economy and Society* 44, no. 2 (2015): 165-187.
- Verbrugge, Ad. *Staat van verwarring: Het offer van de liefde*. Amsterdam: Uitgeverij Boom, 2013.
- _____. *Tijd van onbehagen: Filosofische essays over een cultuur op drift*. Amsterdam: Uitgeverij SUN, 2004.
- Verhaeghe, Paul. *Autoriteit*. Amsterdam: De Bezige Bij, 2015.
- _____. *De neoliberale waarzin: Flexibel, efficiënt en gestoord*. Soesterberg: Uitgeverij Aspekt, 2012.
- _____. *Het einde van de psychotherapie*. Amsterdam: De Bezige Bij, 2009.
- _____. *Identiteit*. Amsterdam: De Bezige Bij, 2012.
- _____. "Identiteit en angst: Over het nieuwe onbehagen in de cultuur." In *Het nieuwe onbehagen in de cultuur*, edited by Mark Kinet, Marc de Kesel and Sjef Houppermans. *Psychoanalyse en cultuur* 2, 77-97. Apeldoorn: Garant, 2011.
- Wachter, Dirk de. *Borderline times: Het einde van de normaliteit*. Leuven: Uitgeverij LannooCampus, 2013.